

omdat de wet van zijn land van herkomst niet toeliet dat een gehuwde man een natuurlijk kind wettelijk erkent. Hij beweerde met stelligheid dat hij echt van het meisje hield en dat hij zijn verantwoordelijkheid voor hun kind op zich wilde nemen. Als zij het kind wilde houden, zou hij haar het adres van een kindermeisje geven.; zo niet dan zou hij er zelf voor instaan en goede pleegzorg regelen, want voor hem was het echt een liefdeskind.

Aangezien een abortus onmogelijk was, had de moeder van het jonge meisje beslist om de bevalling in een clandestiene adoptiekliniek in Zwitserland te laten plaatsvinden. De toekomstige adoptiemoeder was aanwezig in een andere kamer van de kliniek. Het is verder als volgt verlopen: de vrouw die een baby wou adopteren kwam de kliniek binnen met een kussen onder haar kleren om een zwangerschap te simuleren, terwijl het zwangere meisje aan het bevallen was. De gynaecologische verzorging werd ingeschreven op de naam van het meisje. Het kind werd ingeschreven op naam van die andere vrouw. Dit zijn overigens de beste adopties. (Ik wist toen nog niet dat de twee andere kinderen uit het gezin van mijn patiënt ook geadopteerd waren, onder gelijksoortige omstandigheden. Zij hebben geen specifieke problemen gehad.)

De vrouw die voor de adoptie gekomen was, hoorde geschreeuw en geruzie in de kamer ernaast, waardoor zij enorm van streek raakte. Zij heeft toen gezegd: 'Ik wil die jonge vrouw haar kind niet afnemen. Als zij het wil houden, dan moet ze dat doen! Ik zal wel een andere keer terugkomen voor een adoptie.' Men liet haar toen weten: 'De grootmoeder wil niet dat haar dochter het kind houdt. Als jij het niet neemt, is er niemand anders om het te adopteren.' Die vrouw is twee dagen in de kliniek gebleven, terwijl zij in de aangrenzende kamer voortdurend de smeebeelden van het pas bevallen meisje hoorde en het sadistische, weezinwekkende geschreeuw van de oude vrouw. Nou ja, zo oud was die vrouw nu ook weer niet. Het was een grootmoeder van rond de veertig (*gelach*), maar een gefrustreerde vrouw.

Het kind was dus nog maar achtenveertig uur op de wereld of het hoorde alles wat zich afspeelde tussen de twee vrouwen, zijn biologische moeder en zijn grootmoeder. Tijdens de analytische sessie heeft hij deze dialoog, die zo uit een realistisch toneelstuk had kunnen komen, herhaald. Ik begreep er natuurlijk niets van. Ik heb er enkel naar geluisterd alsof het een document was. Hij is toen weggegaan, zoals na elke sessie, als een soort slaapwandelaar.

Enkele dagen later is er telefoon van de adoptiemoeder: 'Mevrouw Dolto, ik moet u dringend spreken, want er is iets buitengewoons ge-

beurd. Toen mijn zoontje terugkeerde na zijn therapieessie (het was toen middag), heeft hij gevraagd om te mogen gaan slapen. En hij heeft geslapen tot de volgende ochtend, tot acht uur. Had ik u nooit verteld dat hij eigenlijk nooit sliep?' – 'Hoezo, nooit sliep?' – 'Vanaf het moment dat hij kon lopen, heeft hij zijn nachten al lopende doorgebracht. Hij heeft nooit meer dan een half uur echt doorgeslapen. Hij werd steeds wakker om daarna weer eventjes in te slapen.' Zij had er met mij nooit over gesproken, omdat zij het niet kon natuurlijk: zij zou dan verplicht geweest zijn om ook de rest van het verhaal te vertellen.

Ik heb toen een afspraak met haar gemaakt. Eerst gaf ik enige toelichting: 'Normaal gezien vertel ik de ouders niet wat er in de sessies van hun kind gebeurt. Maar, heeft hij er zelf over gesproken?' Bij wijze van antwoord zei ze tegen mij dat hij veranderd was: 'Hij is rustig geworden. Hij heeft voor de eerste keer zesendertig uur aan één stuk door geslapen. En sedertdien (we zijn ondertussen een week verder) gaat hij altijd vroeg slapen. Hij slaapt heel rustig. Hij is niet meer bang, hij heeft geen angst meer zoals voordien. Thuis helpt hij zelfs een handje.'

Dit kind was dus genezen. Maar er restte één probleem: op zijn deritiende kon hij nog steeds niet lezen.

Ik zeg dus tegen die vrouw: 'Er moet iets gebeurd zijn toen hij nog klein was.' En ik herhaal voor haar de woorden die haar zoon tijdens de sessie met twee stemmen geuit had. Als ze dit hoort, krimpt ze in elkaar, legt ze haar hoofd op tafel en kermt als een vrouw die buikpijn heeft, en ze roept uit: 'Dit is afschuwelijk! Och, mevrouw! Zeg dat niet! Zeg dat niet!' Ik stond aan de grond genageld door het effect dat de woorden van de jongen op haar hadden! Ik dacht dat het misschien om een woordenwisseling ging, zoals er zoveel waren na de oorlog: in deze periode gebeurde het wel meer dat een grootmoeder het kind, waarvoor ze zo lang gezorgd had, niet terug wou geven aan de dochter. En die zin: 'Nee, je moet hem bij mij laten', kon evengoed een stuk van een scène geweest zijn die zich afspeelde tussen een moeder en een huishoudster die erg aan de baby gehecht is. Ik vermoedde niet dat het hier om een zo dramatische situatie ging, als de vrouw me vertelde.

Daar zat ze dan, te krijsen, en ik begreep er niets van. Ik wachtte, gaf haar een schouderklopje om haar wat te kalmeren terwijl ze bleef schreeuwen. En ik vroeg haar: 'Wat is er gebeurd? Bent u misschien joods?' (*Gelach*) (Het kind was tijdens de oorlog geboren, ik zocht dus naar wat er zo afschuwelijk geweest kon zijn.) Zij antwoordde mij tenslotte: 'Nee, mevrouw, ik heb tegen u gelogen. Maar als ik u de waarheid zeg, zal heel mijn leven in duigen vallen.' Na enig aandringen vertelde ze

me ten slotte: 'Al onze kinderen zijn geadopteerd. Ik ben lichamelijk niet normaal. Ik ben niet als een vrouw gebouwd. (Er was sprake van een genetische afwijking.) Wij hebben een gezin opgebouwd met geadopteerde kinderen!' – 'Nou en?' Pas toen vertelde ze me onder welke omstandigheden zij die jongen, haar oudste, geadopteerd had. En zij voegde eraan toe: 'Maar, wat ik op die dag gehoord heb, weet niemand, zelfs mijn man niet. Hoe kan mijn zoon dat gehoord hebben? Enkel het personeel van de kliniek was op de hoogte.' Het was in diezelfde kliniek dat zij haar twee andere kinderen gehaald heeft (zij heeft er één om de vier jaar geadopteerd).

Hoe dan ook, zij heeft er nooit met iemand over gepraat. Maar zij was zo geraakt en vol medelijden en affectie voor die jonge vrouw die haar de vreugde van het moederschap heeft gegeven, dat zij het kind de voor naam gegeven heeft die de jonge vrouw zelf gekozen had. De zwangerschap van dit kind was erg oedipaal gekleurd, want de voor naam die zijn biologische moeder hem wou geven was de naam van de kroonprins in haar geboorteland. De adoptie moeder van haar kant, had haar man niet verteld waarom ze deze vreemde voor naam gekozen had.

D: Het is wel degelijk zo dat het niet-uitgesprokene de kern van de psychose vormt bij die jongen.

FD: Het is een niet-spreken. Maar wat was het verworpen element dat hem schizofreen gemaakt heeft? Het verworpen element was de kern uit de scène die de rest verborgen hield, de fobie namelijk voor het aanraken van een willekeurig scherp voorwerp. Uiteindelijk draaide deze fobie maar rond één speld. Merkwaardig genoeg heeft hij, de analfabeet, door sublimatie toch leren lezen en schrijven en ook een beroep gekozen dat met spelden te maken had. (*Gelach.*)

D: Maar hoe staat het dan met de oedipale problematiek van de biologische moeder...?

FD: Je kunt zeggen dat haar oedipaal verhaal geënt was op een vaderlijk substituut. Haar minnaar was haar leraar. Haar kind was natuurlijk de koning: daarom moest hij ook de voor naam van de kroonprins dragen.

D: Zo zie je, hoe via die kwestie van de voor naam, iets wat niet uitgesproken was over een man, zich gedurende verschillende generaties herhaalt.

FD: Dat is het precies, het niet-uitgesprokene! U spreekt van de verwerping van de Naam-van-de-Vader.

D: Ik denk niet dat dat verwerping is. U spreekt veeleer over de Oedipus van de moeder.

FD: Maar ook daar is er een niet-spreken! Dat is het in ieder geval.

D: De Oedipus van de moeder... ja, als u het zo bekijkt. U sprak daarnet over de manier waarop die voor naam gegeven werd, namelijk in functie van de 'liefdesrelatie' die de biologische moeder met de toenmalige vorst had. Er valt hierover misschien nog meer te zeggen. Maar waar was de vader in deze geschiedenis, zowel voor de moeder als voor het kind?

FD: Dit kind had in ieder geval de woordenwisseling als een taperecorder geregistreerd. Toen ik hem de volgende sessie terugzag, voelde hij zich uitstekend. Hij kon natuurlijk nog steeds niet lezen en schrijven. Maar nadien heeft hij kunnen spreken zoals u en ik. Ik vroeg hem: 'Wat gaan we doen vandaag?' 'We gaan een tekening maken.' 'En hoe voel je je?' 'Oh! Ik heb goed geslapen.' Dat is alles wat hij mij heeft kunnen zeggen. 'Herinner je je wat je me de laatste keer gezegd hebt?' 'Nee.' 'Wil je dat ik het je zeg?' 'Nee! Het kan mij niet schelen.' Ik heb eraan toegevoegd: 'Ik zal het je toch zeggen.' (*Gelach*)

En toen ik hem de woorden herhaalde die hij in twee stemmen had opgevoerd, heeft hij doodernstig geluisterd alsof ik Chinees tegen hem sprak. Hij herinnerde er zich totaal niets meer van en zei: 'Ik begrijp het niet. Wat betekent dat?' Ik heb hem niets meer gezegd, want het was nu aan de ouders om hem verder in te lichten over zijn adoptie. Wat hen deed twijfelen was het feit dat ze dan ook tegen de andere twee geadopteerde kinderen de waarheid moesten vertellen. Daar het over clandestiene bevallingen ging en de kinderen op de officiële papieren als wettelijke kinderen ingeschreven waren, zagen de ouders geen reden om hun de omstandigheden van hun geboorte en hun hoedanigheid van geadopteerd kind te onthullen.

Nadien heb ik vernomen dat de jongen gehuwd is en vader is van een gezin. Hij heeft zich professioneel opgewerkt. Zijn broer en zijn zus zijn ook getrouwd. Ze vormen een hechte familie.

Dit voorbeeld doet ons nadenken over het probleem van de inschrijving in de taal. Nadat hij de tape had afgedraaid, hadden de geregistreerde woorden hun betekenis voor hem verloren. Zijn symptomen zijn ook tegelijkertijd verdwenen. Hij heeft het recht om te slapen teruggevonden. Dit betekent een terugkeer van de doodsdrijf, alsook het herstel van de rust van het subject.

D: Het uitspreken van die woorden zal voor hem verschrikkelijk veel betekenis hebben gehad zonder dat hij het kon begrijpen?

FD: Ongetwijfeld! In ieder geval is het een betekenis die bij mij veel teweeggebracht heeft.

D: Misschien was het de herhaling op zich die bij hem het effect van betekenisgeving heeft gehad?

FD: Wat is er in de zeer vroege kindertijd van die jongen gebeurd? Er waren twee heksen die boven zijn wiegje ruzie aan het maken waren over een kind-object – zo heb ik dat in ieder geval aangevoeld. Maar ik heb er nooit aan getwijfeld dat dit gebeurd was toen hij nog maar twee dagen oud was. Dit gebeuren had ook het hele personeel van de kliniek in beroering gebracht. Zij vonden de grootmoeder onmenselijk en pervers. En de adoptie moeder had daardoor nog meer medelijden gekregen met het pas bevallen meisje. We weten niet hoe deze zich achteraf hieruit heeft gered; in ieder geval was zij er door heel deze gebeurtenis verschrikkelijk aan toe.

D: Het is wel degelijk in die zin dat de taal een catharsisch effect heeft: dat ligt eerder in het uitspreken dan in de duiding.

FD: Er is daar geen duiding aan te pas gekomen, niet van zijn kant en ook niet van de mijne. De catharsische taal had als effect dat hij zich kon losmaken van datgene waardoor hij fobisch was geworden. Hij reageerde fobisch op de doodsdriften, door voortdurend wakker te blijven om niet geprikt of gedood te worden.

D: Het is in ieder geval uitzonderlijk dat dergelijke dingen in een analyse kunnen worden uitgesproken. Want het niet-gesprokene dwingt tot herhaling.

FD: Dit niet-uitgesprokene was inderdaad het verborgen element achter de herhaling van het niet-kunnen-slapen.

Het is een somatische taal die als eigenheid heeft zich voortdurend te herhalen. Het is namelijk zo dat iemand gek wordt als hij verhinderd wordt om te slapen. Datzelfde gebeurt met een hond. Men heeft experimenten met deprivatie gedaan bij vrijwilligers: ze zijn schizofreen geworden. Sommigen hebben maanden nodig gehad om te herstellen. [...] Sommigen van de proefkonijnen hebben tekenen van schizofrene dissociatie vertoond gedurende enkele uren, anderen zelfs meerdere dagen. Ze zijn allemaal goed in de war geweest. Zij waren als drugsverslaafden

die de grenzen van tijd en ruimte overschreden hadden. Het is juist het samenvallen van tijd en ruimte dat het lichaamsbeeld structureert.

U kent deze experimenten met deprivatie: de proefpersonen worden in lauw water gehouden en hun lichaam wordt met katoen omwonden om elke perceptie uit te sluiten. Ze drijven, met een snorkel om te ademen, zonder enig oriëntatiepunt. Deze onderzoeken werden niet voortgezet juist omdat ze te gevaarlijk waren voor de proefpersonen.

Zo kan de totale afwezigheid van het lichaamsbeeld in enkele uren de herkenningpunten van ruimte en tijd vernietigen. Via deze herkenningpunten is ons narcisme verbonden met onze bewuste en onbewuste geschiedenis. Dus, wat betekent hier het woord 'verwerping'?

In verband met een ander aspect van de verwerping moet ik terugdenken aan wat er gebeurd is met een psychoanalytica die ik begeleid heb totdat ze stierf. Want tussen twee sessies in is die vrouw gestorven aan kanker, zonder dat zij dat verwachtte. Ze had mij gevraagd haar te begeleiden tijdens een kuur met cortison. U weet dat cortison verschrikkelijke driftaanvallen veroorzaakt. Zij moest echter haar brood verdienen en kon dus haar analytisch werk niet onderbreken voor die kuur.

Ik zag haar eenmaal per week. Zij was vijftien jaar tevoren in analyse geweest. Zij was een uitstekende analytica, één van de beste van haar generatie in de 'Société'.*

Haar ziekte, waarvan wij alle twee dus niets wisten, had in die tijd een zeer slechte prognose. Vandaag zou het anders verlopen zijn, want die vorm van kanker kan men nu vaak genezen.

Zij had in die periode nog een druk sociaal en professioneel leven. Regelmatig waren er episodes met intense vermoeidheid waarvoor zij in het ziekenhuis moest worden opgenomen.

Tijdens die sessie, die ook de laatste zou worden, zei ze tegen mij: 'Ik heb een heel bijzondere droom gehad die onmogelijk na te vertellen is. Maar het ging met zo'n geweldig geluk gepaard dat ik mij afvraag of je zoiets op deze aarde kunt beleven. Dit geluk kwam van lettergrepen die ik hoorde, lettergrepen die niets betekenen. Er was geen enkel beeld in deze droom.' Ze heeft die lettergrepen uitgesproken en ik heb ze opgeschreven. Toen ze het vertelde was ze er nog opgetogen over. En het einde van de sessie draaide rond deze buitengewone droom en het tegendeel ervan, de 'rotzooi' in het dagelijks leven. 'Het is waar', zei zij toen, 'als het duurzaam zou zijn, zou zo'n geluk vertroosting voor alles kunnen brengen.'

* Dit betreft de 'Société française de psychanalyse'. [Zie ook de Inleiding p. 33.]

Na de sessie heb ik haar gevraagd: 'Zouden dat geen woorden uit het Indiaas kunnen zijn geweest?' Ik wist uit haar levensverhaal dat haar vader, een Engelsman, een hoge functie bekleed had in India. Haar moeder was naar Engeland teruggekeerd om te bevallen. Daarna was ze met haar één maand oude baby naar haar man teruggekeerd. Mijn patiënte is tot ze negen maanden was in India gebleven. Haar familie leefde er op grote voet en had veel personeel in dienst. Voor officiële plechtigheden moesten haar ouders soms naar verafgelegen streken. Daarom hadden zij een veertienjarig Indisch meisje in dienst genomen om tijdens hun afwezigheid voor de baby te zorgen. Het meisje verloor het kind nooit uit het oog, ze hield het voortdurend in de armen. Zij was een echte kinderoppas. De baby groeide goed op. Mijn patiënte had aan deze eerste kinderjaren geen enkele herinnering bewaard. Maar zij herkende het kindermisje wel van de foto's en uit de verhalen die haar ouders verteld hadden.

Toen het kind negen maanden was, moest de vader naar Europa terugkeren. Ze vroegen zich toen af of ze het kindermisje zouden vragen mee te komen, omdat die zo wanhopig reageerde toen ze het kindje moest achterlaten. De ouders hebben uiteindelijk besloten haar in India te laten, omdat ze vreesden dat ze zich niet zou kunnen aanpassen aan de Engelse mentaliteit. Ze was pas vijftien en zou ver van haar familie zijn (die nog in het kastenstelsel leefde). De dag kwam dus waarop het meisje hartverscheurend afscheid van de baby moest nemen. Ook deze scène kende mijn analysante alleen maar van horen zeggen.

Ze zei tegen mij: 'Maar hoe kun je weten of de gehoorde fonemen uit de droom verband houden met het Hindi?' Ik antwoordde: 'Door naar de Cité Universitaire te gaan, naar het Maison de l'Inde. Misschien vind je daar iemand die het je kan zeggen. Misschien is het absurd wat ik zeg maar het is mogelijk dat je door een diepe regressie, zoals die in je slaap, fonemen hebt teruggevonden die je toen in je kindertijd hebt gehoord.'

Zij gaat naar de Cité Universitaire en de eerste die ze tegenkomt, zegt: 'Weet u, er worden bij ons zeventig talen gesproken. Ik weet het niet. Vraag het eens aan die daar.' Nadat ze een groot aantal studenten in het Hindi geraadpleegd had, vond ze uiteindelijk iemand die haar zegt: 'Ah ja, dat lijkt op die taal. Woonde jij dicht bij die stad toen je kind was? Ja? Wel, het is in die streek dat men deze taal spreekt. Die kerel daar is van daar afkomstig. Vraag het hem maar.'

Die jongen glimlacht als hij de fonemen met een slecht accent hoort uitspreken. Hij herhaalt ze op zijn beurt met het goede accent en zegt glimlachend tegen haar: 'Maar ja! Dat is wat elk kindermisje, wat elke

moeder tegen haar baby zegt: *Mijn kindje lief met je oogjes die zoveel mooier schitteren dan de sterren.* Het is een klein liefdesrijmpje.'

Het is dus op die plaats, op die leeftijd, dat die taal, die achteraf volledig vergeten werd, zich in haar geheugen ingeschreven had. Werd het geluksgevoel alleen teruggevonden door het werk in de analyse, dat ons toelaat het verleden in herinnering te brengen? Welke scheiding kondigt zich aan door de terugkeer van de fonemen uit de droom?

In ieder geval was het zo dat mijn patiënte drie dagen later niet meer kon lopen. Maar ze ervaarde geen enkele pijn. Een neurologisch incident had haar immobiel gemaakt. Ze was verlamd ten gevolge van botkanker. Vanaf die dag kon ze zich alleen nog verplaatsen door zich te laten dragen. Welnu, toen ze negen maanden was, liep ze nog niet – zij is pas beginnen te lopen met één jaar. Voordien werd ze altijd in de armen gedragen. Het is de ander die haar droeg, die haar die woorden van geluk gezegd heeft toen zij heel klein was, woorden die voor haar een soort liefdesvoedsel waren op het moment dat haar lichaamsschema werd gebroken – en niet haar lichaamsbeeld.* Er is dus werkelijk een breuk geweest met de persoon die voor dat kind de betekenis had van dragend lichaam. Maar de voedingsbodem voor het lichaamsbeeld waren de woorden van diegene die haar droeg: deze vormden de brug, ook al was er een breuk. Het Indiase meisje was voor haar als baby als een eigen stem en een eigen narcistische vreugde.

Op die manier zou je het geluk kunnen begrijpen dat in de droom door de klanken van deze woorden opgewekt werd. Zij kondigden in feite het drama aan dat het lichaamsschema van die jonge vrouw, sensorieel, in tweeën zou snijden.

Dit voorbeeld geeft ons aanwijzingen om verder te denken over wat de taal van de moederfiguur voor een kind van negen maand betekent. Hier ging het om een jong meisje dat veel van het kind hield. Zonder dit moederfiguurtje zou het kind zich niet volledig, niet menselijk en beweeglijk gevoeld hebben. Want op die leeftijd kon zij alleen maar rondlopen in de armen van degene waarmee zij fusieel verbonden was. Het waren andere benen en andere armen die haar deden bewegen in de ruimte. Het waren benen en armen van iemand die haar narciseerde door haar te zeggen dat ze veel van haar hield.

* Het lichaamsschema is een onbewust anatomisch beeld. Het lichaamsbeeld daarentegen is structurend voor het subject in zijn relatie met de ander. Zie voor het onderscheid tussen lichaamsschema en lichaamsbeeld: Dolto, *L'image inconsciente du corps*, 1984.

Maar waar waren de fonemen, de betekenaars van die taal, ingeschreven? Waren zij verworpen? Ja, maar ze waren niet voorgoed verworpen. Ter gelegenheid van een nakende beproeving, kwamen ze weer boven. De verwerping is misschien ook niet altijd een echte verwerping. Aan welke aanslagen op de rede en op het lichaamsschema moet het subject onderworpen worden, opdat de 'verworpen' elementen plots weer kunnen opduiken als een menselijk, uitspreekbaar gevoel? Mijn patiënte was in ieder geval haar hele leven nooit meer teruggekeerd naar India en deze fonemen zeiden haar totaal niets toen zij wakker werd. Toch gingen ze in haar slaap gepaard met dat onnoembaar narcistisch genot dat men geluk pleegt te noemen.

Wat is verwerping? Ging het hier werkelijk om verwerping? Ik ben er in ieder geval van overtuigd dat in het onbewuste alles sporen nalaat. Die woorden waren op haar negende maand reeds in het onbewuste ingeschreven.

D: U zei zojuist dat u niet uitsluit dat de verwerping aan de psychose ten grondslag ligt. En daarnet bevestigde u dat de verwerping slechts de naam is voor de weerstand van de psychoanalyticus. U gebruikt die term dus niet op dezelfde manier als Lacan?

FD: Nee, natuurlijk niet. Ik sluit mij aan bij Lacan die de verwerping erkent, althans in de kliniek. Maar ik ben van mening dat het analytisch werk, in de overdracht, zover kan gaan dat het verbod op een herinnering kan worden opgeheven, wanneer de analyse erin slaagt een archaisch lichaamsbeeld te doen herleven, een animaal of vegetaal beeld, of misschien zelfs een totaal versteend beeld. Het is dit archaisch lichaamsbeeld dat op het spel staat in wat verworpen is.

De verwerping is misschien hyperhysterisch. Denk maar aan die vrouw met haar kattenfobie: de opengelaten stukken, de lange stilletes die haar kuur doorkruisten.* Deze waren evengoed een middel om tot dit archaische beeld terug te keren.

D: Ik denk dat we, om het eenvoudig uit te drukken, het verschil tussen uw zienswijze over de verwerping en die van Lacan, als volgt mogen samenvatten: voor Lacan is verworpen dat wat nooit in het onbewuste is binnengetrepen. Een voorstelling is verworpen nog voor ze als dusdanig aanvaard is. Een voorbeeld hiervan

* Zie 'Phobies', hoofdstuk 2 van *Séminaire*, deel 2, 1985, pp. 28 e.v.

is de hallucinatie van de Wolfenman*, die dacht gezien te hebben dat zijn vinger afgesneden was. Of anders gezegd, het is het symbool van de castratie dat niet tot zijn onbewuste werd toegelaten. De gevallen echter die u noemt – en waarbij zonder twijfel sprake is van gevallen van psychose – tonen aan dat in het onbewuste van het subject een element opgeslagen kan zijn, zonder gesymboliseerd te zijn.

FD: Een element kan functioneel zijn opgeslagen, maar hoeft daarom nog geen weerklank te vinden in de geschiedenis van het subject. Een gebeurtenis kan een uitwerking hebben op het functionele beeld van het lichaam, maar het kan zijn dat er nadien geen enkel woord is dat een schakel legt tussen deze ervaring en diegene die een sprekend subject is geworden.

D: Dat wil zeggen dat sommige voorstellingen in het onbewuste van het subject ingeschreven zijn, dat ze geassocieerd zijn met een breuk, maar dat ze achteraf nooit door een castratie gesymboliseerd zijn.

FD: Het is inderdaad nooit een castratie geworden. Zo heeft die vrouw, die zich de Indiase zin uit haar babytijd herinnerde, de herinnering van die ervaring teruggevonden op het moment dat haar volwassen lichaam door een ziekte werd aangetast. Deze mutilatie van haar lichaam bracht haar terug naar de ervaring die ze had toen ze als baby in de armen gedragen werd. Bedlegerig, tweezijdig verlamd, bevond ze zich in dezelfde situatie als toen, toen ze negen maanden oud was en nog niet kon lopen.

D: In plaats van te kunnen steunen op betekenaars die met de castratie verbonden waren, werd ze op volwassen leeftijd verplicht om terug te vallen op die ene zin die geregistreerd, maar niet gesymboliseerd was, want deze zin was verbonden aan een herinnering van fusie met dat jonge Indiase meisje.

FD: Ja: om haar narcisme als volwassene terug te vinden in een lichaam dat terugkeerde naar de oorspronkelijke onmacht als kind.

D: Was dit dan niet een vermijding van de castratie?

FD: Het was misschien toch geen vermijding. In dit voorbeeld ging het om de aantasting van het lichaamsschema en niet om de verbrokkeling

* Zie Freud, 'Aus der Geschichte einer infantilen Neurose', 1918.

van haar lichaamsbeeld.* Haar lichaamsbeeld als klein kind was volledig, dankzij de liefde van dat jonge meisje, dat voor haar haar stem en haar benen was, toen zij werd toegesproken en rondgedragen.

Ik geloof echt in de effecten van de verwerping. Dat is een klinisch feit. Maar ik ben tegelijkertijd ervan overtuigd dat het niet onmogelijk is om die in bepaalde analytische behandelingen te overschrijden. Dat kan als de analysant zich, dankzij de overdracht, een subject kan voelen dat niet meer onderworpen is aan de eisen van zijn leeftijd en de temporaliteit. Deze regressie wordt onbewust mogelijk gemaakt door de analyticus, die een overdracht van kind naar volwassene toelaat.

* Vgl. Dolto, *L'image inconsciente du corps*, 1984, met name hoofdstuk 1: 'Image du corps et schéma corporel'. Hier zij eraan herinnerd dat volgens Françoise Dolto het lichaamsbeeld gevormd wordt in de periode tussen de geboorte en de leeftijd waarop men begint te spreken en te lopen. Dit gebeurt onder de invloed van driften als de sensoriele communicatie en van de taal die door het kind gehoord wordt. Het lichaamsschema daarentegen, is neurologisch en anatomisch. Het lichaamsbeeld is in zekere mate de constructie, de eenheidsschets die het subject ontdekt in het spiegelstadium.

II. DE KLINIEK (GEVALSSTUDIES)

‘Sècheboeuf’ en de Naam-van-de-Vader[¶]

De borst, drager van de fallische functie – De Naam-van-de-Vader is niet de familienaam – Het geval van de zoon Sècheboeuf – De liefde tussen spreken-de wezens is geen bronst – Freud en het incestverbod – De rol van de Naam-van-de-Vader in de structuur en de seksualisering van de jongen en het meisje

D 1: Ik zou u willen vragen wat meer te vertellen over de betekenaars van de vader. (Gelach)

FD: Daar is zoveel over te vertellen! Dat is in elke ontwikkelingsfase van het kind zo belangrijk! Het is heel moeilijk om u in enkele woorden uit te leggen welke structurerende of verzwakkende effecten deze betekenaars op het Ik van de neuroticus hebben. Het is veel gemakkelijker om de invloed ervan op de levensloop van een kind aan te geven, met name vanaf zijn conceptie tot de leeftijd van drie jaar. Dit is immers de periode waarin de vader als verantwoordelijke persoon geheel tot zijn recht komt, waarop een ontroerende zekerheid wordt gebaseerd, wat de seksualiteit van het kind en de trots op zijn geslacht aangaat. Dit is ook de periode waarin de vader tekort kan schieten voor wat betreft de menswording van zijn zoon of dochter. Met betrekking tot de wet die de vader samen met de moeder bij wijze van voorbeeld belichaamt, bevestigt hij het kind al dan niet in de plaats die de maatschappij het toewijst. Hieraan ontleent het kind zijn narciserende waardigheid.

Tijdens de oedipale fase wordt de naam van diegene die het kind als zijn vader kent, zeer belangrijk. Maar voordat het kind wettelijk met de familienaam wordt aangesproken, die verbonden is met alle voornamen die het op de burgerlijke stand heeft gekregen, is datgene wat zich bij het kind heeft ingeschreven zonder verwijzing via een betekenaar naar de vader, afkomstig uit wat het heeft bespeurd van het imaginaire van de moeder. Wat dan uit het moederhart op het lichaam van het kind wordt overgedragen, naar gelang van hun duale relatie, wordt slechts af en toe door de triangulaire relatie onderbroken. Op deze leeftijd hebben de

¶ ‘Le Nom-du-Père’, hoofdstuk 8 van *Séminaire de psychanalyse d’enfants*, deel 2, pp. 125-142.

blijde of doffe stembuigingen van de moeder wanneer ze over of tot de vader spreekt, veel meer betekenis voor het kind dan de naam van vader. Het is echter belangrijk dat een moeder met haar kind over die man spreekt als over ‘jouw papa’, en niet ‘papa’ (als was ook zij zijn dochter).

Je mag niet vergeten dat het kleine kind, voordat het de vader als persoon leert kennen, van hem een partiële voorstelling heeft. Die voorstelling heeft de naam ‘borst’: *de borst van de moeder is de vader in de moeder*. Dat is iets archaisch bij het menselijk wezen: de borst van de moeder is fallisch. De borst is in staat tot een erectie. En zoals het zuigen bij de jongen de erectie van de penis tot gevolg heeft, zo wordt waarschijnlijk het erectievermogen van de vaginale kringspier bij het meisje geprikkeld. Voorzover de borst fallisch is, is zij dus al drager van de betekenis van de naam van de vader; misschien niet van de vader van het kind, maar van de vader in het algemeen. Dat is de reden waarom die betekenis van het vaderschap al vanaf de borstvoeding een betekenisomkering kan ondergaan die betrekking heeft op het darmkanaal van het kind, wanneer het kind namelijk niet aanvoelt dat de relatie van zijn moeder met hem noodzakelijk aan een man is verbonden, waarin voor haar de oorsprong ligt van haar verlangen en haar vreugde om moeder te zijn.

D 2: Wordt de betekenis van de borst ook niet bepaald door de beweging van geven en terugtrekken...?

FD: Ja. Als afwezigheid van de vader in ruimte en tijd. De borst wordt op die manier met de penis in verband gebracht die tijdens het leven van de foetus in de baarmoeder het lichaam van de moeder bezoekt. Juist door deze afwezigheid krijgt de borst een waarde van iets waarnaar men voortdurend uitkijkt, allereerst wanneer het kind vanuit een lichamelijke behoefte de borst nodig heeft, daarna wanneer het ernaar verlangt. Het verlangen is meer dan alleen behoefte. Het houdt al verlangen naar communicatie in met de persoon die de borst heeft. De borst is dus zowel een antwoord op een lichamelijke behoefte als het signaal van een verlangen dat waarschijnlijk bij de moeder zijn pendant vindt wanneer zij zich voorbereidt op het voeden van het kind. Daarom zijn die tussen een paar kussens liggende fopspenen of flessen zo verschrikkelijk, niet waar? Er is dan geen gezicht om de behoefte te vermensenlijken. Deze behoefte gaat bij de zuigeling met het verlangen naar communicatie met de ander gepaard, en die gaat verder dan honger en dorst. Hier zie je dat de borst een fallische referent is van orale oorsprong.

Leeft de moeder niet met een man samen, dan vertegenwoordigt zij alleen de beide ouders: zij is dan zowel vader als moeder. Deze relatie

schijnt het kind te voldoen, wanneer de moeder niet door het gezelschap van een door haar uitgekozen man wordt aangevuld. Want de moeder wordt juist door de aanwezigheid en door het woord van een met haar verbonden andere persoon een totaal wezen, tot een, zoals men zegt, totaal object, dat duidelijk onderscheiden is van de objecten van het kind. Tijdens de borstvoeding en de lichamelijke verzorging voelt het kind zich daarentegen als een partieel object, een attribuut van het wezen van zijn moeder, en tegelijk komt de moeder hem voor als een partieel object van hem zelf dat symbiotisch met haar verbonden is. Het totaal object, een tweehoofdig subject, is *het kind en zijn zogende moeder*, zoals het zich in een fallisch, symbiotisch lichaamsbeeld aandient, waarvan het lichaamsschema nog niet duidelijk wordt waargenomen. Dit blijft zo totdat het kind kan lopen en motorisch autonoom zijn behoeften kan bevredigen.

U ziet dus hoe complex het is! Want wat de oervader¹ in het onbewuste van het kind betreft, alles hangt van de archaische, onbewuste houding van de moeder tegenover haar eigen vader af; vervolgens van haar emotionele band met haar broers, de eerste mannen in haar leven. Daarna komt het op de vader van het kind aan (de wettelijke vader, ook als hij niet de verwekker is). Je mag natuurlijk ook de vitaliteit van de moeder in de relatie met haar kind niet vergeten.

In de eerste gesprekken moet je de bundeling van deze talrijke onbewuste emotionele houdingen van de moeder tegenover de drie belangrij-

1. Dolto gebruikt de term 'oervader' in een enigszins andere betekenis dan Freud. Freud spreekt over de 'oervader' in de teksten waarin hij op zoek gaat naar de historische oorsprong van het maatschappelijk leven en naar de oorsprong van het normbesef bij de mens. Hiervoor doet hij beroep op de mythe van de oerhorde, de eerste, onorganiseerde mensengroep. Die zou onder leiding hebben gestaan van een 'oervader' die genoot van een absolute en willekeurige macht over de groepsleden. Maatschappelijke orde en persoonlijke ethiek zouden dan zijn ontstaan als gevolg van de internalisering van verbodsbepalingen en regels nadat het verbond van de broers, in opstand gekomen tegen de willekeur van de oervader, hem – in de geest van de dan heersende wet van de sterkste – zouden hebben vermoord. Om niet in hetzelfde euvel te vervallen van willekeur en onderwerping aan het gezag van één overheersende (nieuwe) vaderfiguur, om de voortdurende onderlinge bedreiging te bezweren en om niet voortdurend gekweld te blijven door schuldgevoelens vanwege de moord op de 'eerste vader', worden taboes en verbodsbepalingen aanvaard en worden elementaire ethische regels geïnternaliseerd (zie Freud, 'Totem und Tabu', 1912-1913). Voor Freud verwijst de term 'oervader' dus naar een collectief gebeuren. Dolto gebruikt de term hier om het *persoonlijke, archaische* beeld aan te duiden dat het individu heeft van 'de' vaderfiguur. 'Oer' betreft hier dus het oorspronkelijke 'beeld' in de individuele geschiedenis, een beetje naar analogie met de term 'oer'-fantasma's (zie p. 98 noot 2). [Noot van de samenstellers].

ke personen in haar leven analyseren, of in ieder geval kort aanroeren. Want de broer van de moeder bijvoorbeeld, of die nu jonger of ouder is dan zij, versterkt voor haar alleen het incestverbod: hetzij omdat zij zich als klein meisje heeft ingebeeld dat haar broer (net als zijzelf) een parthenogenetisch kind van haar eigen moeder was; hetzij omdat hij voor haar de plaats van het incestueuze kind heeft ingenomen dat zij van haar vader verwachtte. In ieder geval kan haar broer in haar imaginaire, als zij van hem hield, in plaats van de vader een vermoeden van de toekomstige rol van echtgenoot, of van die van de beschermende moeder hebben overgedragen. En als het om een jongere broer gaat, dan kan hij, we zeggen het opnieuw, het incestueuze kind hebben vertegenwoordigd, dat zij niet heeft gehad, maar dat zij in haar verbeelding wel van haar vader of moeder heeft gekregen.

In al deze gevallen zijn broers en zussen in hun wederzijdse imaginaire relaties, dragers van onbewuste fantasma's dankzij welke het – homo- en heteroseksuele – incestverbod tegenover de biologische ouders wordt versterkt en herhaald, waardoor de vermenschlijking van de seksualiteit en de sublimatie in de kuise vriendschap en wederzijdse hulp zijn gewaarborgd. Elk kind, jongen of meisje, is heel gevoelig voor wat de moeder – en de familie van moeders kant – over haar broers zegt en, meer nog, niet zegt. De dochters zijn eveneens sterk geïnteresseerd in de zussen van hun vader en moeder. De rol van de ooms aan vaders kant (via de ouders) heeft in de eerste levensjaren van een kind echter niet zo'n belangrijk structurerend effect op het onbewuste. Hun invloed wordt pas later ervaren, maar dan op bewust niveau. Een uitzondering hierop zijn de kinderen die op heel jonge leeftijd zijn gestorven en die van hetzelfde geslacht zijn als hun nicht of neef. Want hun korte leven keert weer terug in de herinnering van hun broers en zussen wanneer zij zelf ouders zijn geworden. Die herinnering, of liever wat in haar plaats komt, het niet-uitgesprokene, omgeeft de vreugde van de ouders met angst, op het moment dat hun baby een stoornis in de gezondheid vertoont of wanneer een van de ouders door zijn constitutie aan een vroeg gestorven broer of zus wordt herinnerd (zelfs al hebben ze die niet gekend). De vrees die ouders omwille van dit verleden vaak somber stemt, wordt door de kinderen steeds waargenomen.

Wat de vader betreft, hij kan via zijn naam symbolische betekenis krijgen voor het kind, wanneer het ouder is dan vijf. Het gaat er niet om of het kind al dan niet de naam van de vader draagt, deze naam draagt hem in de maatschappij, of hij vertegenwoordigt daarentegen een last, afhanke-

lijk van de stijl en de affectieve waarde van zijn persoonlijke relaties met zijn vader. Hoe groter de waarde die de maatschappij daadwerkelijk aan zijn vader toekent, hoe groter het gevaar dat de jongen hierdoor wordt verpletterd. Dit gevaar wordt nog groter als de vader hem in de moeilijke situaties van de kindertijd of de jeugd ook nog niet eens tot steun is geweest, of als deze vader te zeer bezig is geweest met zichzelf of met zijn loopbaan en de opvoeding van zijn zoon aan de moeder heeft overgelaten en eigenlijk onverschillig tegenover beiden heeft gestaan, in het bijzonder tegenover de moeder als vrouw.

Voor een jongen is die man zijn vader die hem met liefde en aandacht heeft omringd en hem heeft gesteund in zijn emancipatie. Het maakt niet uit of die man zijn verwekker is of dat de zoon diens naam draagt. De vader leert de jongen te leven en is tegelijk zijn narcistische ondersteuning.

Het kan echter ook gebeuren dat een man die narcistisch aan zijn zoon is gehecht en van hem verwacht dat hij de vaderlijke tekorten aanvult en successen boekt om zijn vader te behagen, weliswaar zijn verwekker is – of het kind de naam van de vader draagt of niet –, maar zonder dat de herinnering aan hem op moeilijke momenten voor de jongen een steun betekent. Waarom zou hij dan nog de naam blijven dragen van die biologische vader? Of, waarom ook niet? Zo'n vader laat zijn zoon in de kou staan, die op zoek is naar een voorbeeld, dat hij soms pas laat ontdekt en waarop hij gevoelens van homoseksuele bewondering of van rivaliteit kan overdragen in een voor hem betekenisvolle situatie, of dat nu bij een vrouw, in een passie of bij een culturele activiteit is.

Vaders die niet bij machte zijn de castratie op te leggen zijn frustrerende gefrustreerden. Een jongere kan echt van zijn vader houden, op voorwaarde dat hij vrij vroeg de problemen van zo'n man begrijpt en niet nodeloos wacht tot hij als meester en voorbeeld optreedt. Zulke vaders zijn vaak mannen die sociaal aanzien genieten, maar thuis teleurstellen. Soms zijn ze zelfs jaloers op het succes van hun zoon, als dit niet de door hun geheime en gefrustreerde verlangens uitgezette baan volgt.

Een psychotherapie kan een jongere uit de boeien van deze gezins-situatie bevrijden, want door de sociale integratiekracht en het enthousiasme te ondersteunen die zo typerend zijn voor de latentieperiode en het begin van de puberteit, kan de therapeut (man of vrouw) de jongere helpen bij het experimenteren met relaties en daaruit lessen helpen trekken. De therapeut zal de jongere bij wat hij zoekt, vooral waarschuwen voor herhalingen, die om redenen van veiligheid of als vermijdingsmanoeuvre worden ondernomen. Gelukkig bestaat er een afstand tus-

sen het Ideaal-Ik dat hij zich als kind heeft gevormd naar het beeld van een reële kleinzielige of tekortschietende vader, en het Ik-ideaal dat nu in zijn adolescentie het zijne is.

Ook het leven zelf legt diegenen castraties op die ze niet op tijd van hun ouders hebben ontvangen. Het is nooit de taak van de psychotherapeut om castraties op te leggen, maar zijn taak is het om de jongere te helpen bij het symboliseren van zijn loochening van de realiteit, zonder dat hij daarvan gedeprimeerd raakt. Integendeel, het luisteren van de therapeut kan een jongere helpen nieuwe energie op te doen en nieuwe wegen in te slaan. Maak je van je eigen naam die van een man die gelukkig is wanneer hij deze op zijn beurt door kan geven aan zijn kinderen, dan vind je voor jezelf de naam van de vader terug: dat wil zeggen in de eerste plaats de naam van een zoon die zijn vader heeft geëerd, of die dat nu weet of niet.

De Naam-van-de-Vader en de reële vader hebben niet dezelfde uitwerking op de structuur van het meisje. Net als de jongen is ook het meisje afhankelijk van de relatie met haar moeder (of de vrouw die voor haar zorgt). Bij de jongen werkt die eerste relatie met zijn fallische moeder stimulerend voor de lichamelijke gezondheid en voor de seksuele differentiering. De persoon van de moeder erotiseert op heteroseksuele wijze de seksualiteit van de jongen, maar op homoseksuele manier die van de dochter. Het is de vader (of de man die met de moeder samenleeft) die bij het meisje de heteroseksualiteit opwekt, die verschilt van de band met de moeder: die blijft vooral veiligstelling van de behoeftebevrediging representeren. De orale fallische moeder vormt voor het meisje lange tijd een contrast met de aantrekking die de vader op het meisje uitoefent. Bovendien is de aantrekking die het meisje voelt tot de man iets anders dan de band die zij met hem heeft vanwege dat wat hij representeert met betrekking tot haar existentiële veiligheid, die te maken heeft met wat ik het basisbeeld noem;* de aantrekking van het meisje tot de man is soms in strijd met deze veiligheid.

Vanaf vijf jaar heeft de Naam-van-de-Vader voor het meisje eveneens symbolische waarde, zowel in de persoonlijke en affectieve relatie die ze met haar vader heeft alsook in de echtelijke relatie tussen vader en moe-

* Deze veiligheid vloeit voor haar voort uit het feit dat iemand instaat voor het functionele fallische beeld. Is dat de vader, dan voorzover hij met de geboortemoeder is verbonden. De genitale erogene zone van het meisje is dus in veiligheid, omdat deze twee volwassenen van begin af aan de verantwoordelijkheid voor deze zone op zich hebben genomen. De vader is voor de dochter de betekenaar van de waarde van het fallisch genitaal functioneren. Vgl. Dolto, *L'image inconsciente du corps*, 1984.

der, voorzover de vader al dan niet veiligheid, leven en vruchtbaarheid brengt voor de rivale van het kleine meisje, de moeder dus. Ook wanneer er geen affectieve band bestaat, speelt de vader een belangrijke rol voor het meisje, voorzover hij met de moeder is verbonden en in het uiterste geval fungeert hij als partieel object van de moeder. Een vader die thuis niet veel in de pap te brokkelen heeft, kan niettemin de ontwikkeling van de seksualiteit en de persoonlijkheid van zijn dochter mogelijk maken in afwachting van haar huwbaarheid. De dochter, die door haar moeder niet altijd even goed wordt begrepen of zelfs wordt benijd wanneer zij haar waarde als begeerlijke vrouw probeert te onderstrepen, bewaart onafhankelijk van de symbolische functie van de Naam-van-de-Vader het verlangen om in zekere zin de uitverkorene te zijn van de vader zoals zij hem in haar onbewuste fantasieën voorstelt.

Zozeer als het onbewust fantasma van het incestueus verlangen naar de vader structurend is voor de vrouwelijkheid van de dochter, zo verwoestend is het voor haar libido wanneer dit verlangen wordt gerealiseerd (met de vader of de broer). Het gaat ten koste van haar libidineuze dynamiek, wanneer zij zich hierin schikt – al dan niet schuldig overigens – en daarbij het gevoel heeft een ontmenselijkt slachtoffer te zijn. Vanaf dat ogenblik is het voor de dochter een schande de naam te dragen van de man die buiten de wet waarvan hij de representant was, zijn lust bij haar heeft willen bevredigen, (dit in tegenstelling tot de trots van die dochter die in haar, van haar vader gekregen meisjesnaam, de idealen en de herinnering bewaart aan een vader die tegenover haar aandachtig, maar kuis was).

Het kind kent de naam van zijn biologische vader door zijn moeder. Deze naam heeft zijn oorsprong in datgene wat de moeder zegt, en in de fallische waarde die zij, impliciet of expliciet, heeft toegekend aan de mannen die zij heeft gekend vóór diegene die haar moeder heeft gemaakt. Zijzelf is in haar vrouwelijkheid gebonden aan de familienaam van een man en aan zijn kracht als verwekker – ongeacht het feit of hij haar verwekker is geweest en haar eigen moeder hem heeft gekend.

Het kind is het antwoord van een vader op het verlangen van een moeder, zelfs wanneer dat kind niet zijn familienaam draagt. Maar het is daardoor niet minder een subject in zijn eigen verlangen om uit de omarming van zijn biologische ouders los te komen en als man of vrouw lichamelijk vorm aan te nemen.

Nog een korte klinische opmerking: ik geloof dat elk kind dat in de puberteit komt, de handtekening van zijn vader op papier krabbelt. Op een bepaald ogenblik doen ze het allemaal, jongens en meisjes. Elk kind zoekt

op die manier naar zijn eigen handtekening in verhouding tot die van zijn vader – en het meisje imiteert die van haar vader én die van haar moeder om de hare te vinden. Dat is een spel dat zich volledig bewust afspeelt. Maar noch de jongen, noch het meisje schrijft ooit de meisjesnaam van de moeder na. Dat is exact de periode waarin men de Naam-van-de-Vader aanvaardt. Dat neemt niet weg dat er volwassenen zijn die met een fraaie paraaf de naam van hun vader (die ook de hunne is) bij het zetten van hun eigen handtekening in één haal doorstrepen en uitwissen.

Hoewel ik niet weet hoe datgene wat ik u vandaag heb verteld in de theorie van Lacan past, ben ik ervan overtuigd dat u het in zijn lessen kunt terugvinden. Lacan zegt treffende dingen op het niveau van de symbolische orde, in een abstract register dat een groot aantal gevallen omvat; het gaat om een metaforische en theoretische arbeid, in de zin dat ze op begrippen is gericht. Ik vat mijn rol zo op dat ik zijn werk op een metaforische en metonymische wijze verduidelijk. Daarom geloof ik dat diegenen onder u die de formuleringen van Lacan over de Naam-van-de-Vader begrijpen, erin terug zullen vinden wat ik heb gezegd over het archaische voordat fonemen en schrift bij het kind zijn verankerd.

Ik geef nu een klinisch voorbeeld. Het gaat om een kind dat wij de familienaam *Sècheboeuf* zullen geven.² De jongen had sinds hij naar school ging grote problemen, zijn ouders wisten niet waarom. Hijzelf vertelde mij dat hij al heel vlug vanwege zijn naam het mikpunt werd van pesterijen. Als een kind zich gekwetst voelt wanneer het bespot wordt vanwege de naam van zijn vader, dan duidt dat erop dat er iets niet in orde is in de verhouding met zijn vader. Hij kwam dus naar Trousseau omdat hij grandioos mislukte op school. Zijn kuur heeft slechts vijf, zes weken geduurd; hij had een keer per week therapie. En dankzij twee dromen is hij genezen.

In de eerste droom bevond hij zich in een wereld zonder mensen, een wereld waarin de dieren zeiden: 'Het is beter geen mens te zijn, want als mens herken je het dier niet waaruit je bent voortgekomen.' Deze dieren konden dus spreken. Deze *spreekwezens*³ deden zich in de droom van de

2. De betekenis van de naam is van groot belang. *Sèche-boeuf*: sèche = droog, gedroogd, uitgedroogd, schraal, dor (ook in figuurlijke zin), *boeuf* = rund, os en stier. [Noot van de samenstellers].

3. Met het neologisme 'spreekwezens' vertalen wij het lacaniaanse neologisme *parlêtre*. Dit woord verwijst naar de (wijsgerig-)antropologische opvatting van Lacan: het essentiële kenmerk van het menselijk zijn (*être*) is dat de mens spreekt (*parler*), persoonlijke woorden uitwisselt met anderen, zichzelf met behulp van en in woorden (*paroles*) situeert. Vandaar: parler + être = parlêtre. [Noot van de samenstellers].

jonge Paul Sècheboeuf echter voor als dieren, omdat zij fobisch waren om mensen te zijn. Door deze droom heb ik trouwens van hem vernomen hoe onbehaaglijk hij zich vanwege zijn naam in de nabijheid van zijn klasgenootjes voelde.

Hij was een masochistisch kind dat voortdurend door zijn klasgenoten werd mishandeld en bespot. De onderwijzers wisten niet wat ze moesten doen (in andere omstandigheden kunnen ze zich verantwoordelijk voelen, bijvoorbeeld wanneer ze officiële klachten vrezen; maar dat was hier niet het geval). Wat ook de redenen waren, dit kind werd dikwijls uit de klas gestuurd, onder het mom dat zijn gedrag de klas stoorde. Hij sloeg er zich doorheen, zo lijkt het, doordat hij zichzelf tot medeplichtige aan de agressie maakte waarvan hij van de kant van de hele school het doelwit was. Of deze situatie van chronisch slachtoffer vóór de mislukking op school al bestond of dat ze er een gevolg van was, heb ik niet kunnen achterhalen.

Na zijn eerste droom had hij mij al in tranen verteld dat men hem op school pestte, maar dat hij dit nooit tegen zijn vader had durven vertellen, omdat die hem een pak slaag zou hebben gegeven. Dat was dus de onbewuste fantasie van dit kind, wiens vader mij overigens niet gevoelloos had geleken. Hij nam het zijn vader kwalijk dat die hem die naam had gegeven. En hij dacht dat zijn vader hem zou slaan als hij zou vertellen dat men hem pestte om zijn naam.

Zo namen de klasgenoten de plaats in van de vader: hun houding betekende dat zij de invoeging van Paul in de maatschappij niet aanvaardden. Hij was een dier dat men moest slaan.

Hier is dan de tweede droom:

Hij beklom een zeer steile weg, die als een drooggevallen bergbeek met stenen was bedekt, die hij bij het voortgaan met zijn voeten aan het rollen bracht, zodat hij dreigde te vallen. 'Maar ik gaf mijn papa een hand.'

Zo waren ze dan aan elkaar geklonken, en hij viel niet. In deze droom stak vader de helpende hand toe. Paul associeerde: 'Het is net als aan zee, wanneer de golven het zand onder je voeten wegnemen.' Dit beeld van de zee waarbij je het gevaar loopt de grond onder je voeten te verliezen als zij zich terugtrekt, verwees zowel naar zijn moeder als naar zijn vader, die hem het evenwicht konden doen verliezen. Maar nu hield de vader hem vast om hem te helpen naar boven te komen op de moeilijke weg.

Na deze associaties vertelde Paul het verhaal van de droom verder: En plotseling hoorden ze een enorm lawaai en van boven kwam een kudde verschrikkelijke stieren met de hoorns omlaag op hen afge-

stormd. En hij bevond zich op dat pad. Hij moest de hand van zijn vader loslaten, anders zouden ze beiden omvergeworpen, vertrappt en verpletterd worden. Men moest de stieren omlaag laten stormen... En daarna wist hij niet meer waar hij was (hij was zo van zichzelf vervreemd, dat hij niet meer wist of hij nog in zijn droom zat). De stieren waren voorbij gedraafd, er was een stralende hemel en de vogels zongen. En zijn vader, die naast hem liep, zei plotseling tegen hem: 'En, gaat het, mijn grote jongen?', zomaar, simpelweg.

Toen Paul over zijn droom associeerde, over zijn paniek, vervolgens over zijn flauwvallen en over wat op de steeds vager wordende droomscène volgde, zei hij: 'Het is alsof papa niet had gezien dat de stieren op ons afstormden.'

Naar aanleiding van deze zeer interessante droom kwamen wij over stieren, koeien en ossen, kortom over alle runderen te spreken. Ik vroeg hem: 'Het kalf, waarvan is dat het kind?' 'Het kind van de koe.' Maar de rol van de stier kende hij niet. Paul was op het niveau blijven steken van wat ik de 'primaire castratie bis' noem, die bij de jongens gepaard gaat met een verschrikkelijk minderwaardigheidsgevoel, omdat ze denken dat de vader niets met de bevruchting van doen heeft. De vader is alleen goed genoeg om zijn loon bij de moeder in te leveren, en om je een belachelijke naam te geven. De fallische, verwekkende en voedende almacht ligt bij de moeder.

In de droom werd Paul door stieren aangevallen. Er waren geen koeien. Hij had dit zelf gezegd, zonder het verschil tussen beide te kennen; anderzijds wist hij ook niet waarin stieren en ossen van elkaar verschillen. 'De ossen? Dat zijn ook koeien', zei hij. 'Waarom worden ze dan ossen genoemd? Hebben de ossen kalveren?' 'Ik weet het niet; ik geloof dat koeien kalveren hebben.' 'En de stieren?' 'Ja, dat weet ik niet. Ze zijn kwaad. Zij maken mij bang. Soms bindt men ze vast.' Meer wist hij er niet over te vertellen.

Door de analyse van die droom en van zijn associaties heeft dit kind plotseling inzicht gekregen in de castratie die van stieren gedweë, werkwillige ossen maakt. Hij begreep dat als ze niet worden gecastreerd, ze ze ook niet kon laten werken, dat het ene het andere vooronderstelde. En dat hetzelfde opgaat voor de mensen, die fysiologisch hun seksuele vruchtbaarheid behouden, terwijl ze gestempeld worden door de wet die doodslag en incest verbiedt. Anders zouden ze niet vruchtbaar kunnen zijn als geboortevader én in hun werk.

De vader van Paul was arbeider, een harde werker. Zijn vrouw waardeerde hem zeer, terwijl zij zelf uit werken ging bij verschillende gezin-

nen. De verstandhouding tussen beiden was goed. Maar zij voelden zich gekrenkt omdat hun kind, in plaats van zich te ontwikkelen, mollig begon te worden. In hun ogen gaf hij tegenover eten aan een soort lafheid toe, wat een bewijs was voor zijn slapheid en voor zijn rol als pispaal, die niet in staat is zich te verdedigen. Een arts die het kind had onderzocht, had tegen de bezorgde vader gezegd dat de teelballen van Paul niet helemaal op de goede plaats zaten. Maar noch de arts, noch een van de ouders had de jongen uitgelegd wat de teelballen waren en waarom dit deel van zijn lichaam werd onderzocht. Hij was dus wel degelijk een stier, maar men had het hem niet gezegd. Hij bleef onkundig van de vruchtbaarheid van zijn vader evenals van die van hemzelf, die hem was doorgegeven door 'teelballen die op de goede plaats' zaten. Ik heb hem over deze raadsels kunnen voorlichten. Paul is heel snel veranderd. Het ging in werkelijkheid om de symbolische castratie, de wet van de menselijke seksualiteit te verwoorden.

Tijdens de zittingen daarna deelde hij mij mee: 'Weet u, ik heb met mijn papa kunnen praten. Ik heb hem gevraagd of hij, toen hij klein was, ook op school werd uitgelachen. Hij heeft mij geantwoord: "Natuurlijk! Maar ik was er trots op dat ze mij plaagden, want mijn grootvader was een Sècheboeuf, mijn vader was een Sècheboeuf, en ik ook. De Sècheboeufs zijn moedige lui.'"

Dat deelde zijn vader hem mee op het niveau van de betekenaar. Maar pas nadat ik Paul enigszins had voorgelicht over het leven, durfde hij tegen mij te zeggen welke rol hij zijn vader toebedeelde: die van een aange-trouwd familielid, van een toevallige vriend van zijn moeder. Tot dan had deze vader die werkte als een os, volgens het kind helemaal geen rol gespeeld in de bevruchting van de vrouw. Dat kind bezat geen sleutel tot het begrijpen van de bevruchting noch begreep het de betekenis van de woorden die het verlangen en de echtelijke liefde uitdrukken, terwijl zijn ouders die toch leken te belichamen. In het verlengde van het werken aan deze twee dromen heeft hij de fonemen van zijn naam op een totaal nieuwe manier bezet. Toen ik hem na een tijdje vroeg hoe zijn klasgenootjes zich nu gedroegen, antwoordde hij: 'Nee, ze lachen mij niet meer uit. Ik weet het niet, maar ze beleven er geen lol meer aan om me te slaan.'

Paul behoort tot die kinderen die een zogenaamd pak rammel van hun vader uitlokken, als ze de symbolische castratie niet kunnen krijgen. Zulke kinderen lokken een agressieve reactie bij hun vader uit, doordat ze ten opzichte van hem in een vrouwelijk-masochistische driftverhouding volharden, zoals een koe ten opzichte van een os of een stier, aangenomen dat die zich als een mannetje gedragen. Paul sprak over een 'pak

rammel'; zijn ouders noemden hem 'laf' (hij was dus het tegendeel van het via de vaderlijke lijn doorgegeven ideaal: de Sècheboeufs zijn moedig).

In de periode van de primaire castratie, dus in de voor-oedipale fase, heeft niet de vader – hoewel hij drager is van de penis – voor een jongen een fallisch-voortbrengende betekenis, maar de moeder. Zolang de jongen niets afweet van de bevruchtende functie en het met de liefde verbonden seksuele verlangen van de vader ten opzichte van zijn vrouw, kan hij de penis niet anders zien dan als een penetrerend object, als een roede.

Paul lokte bij zijn klasgenootjes uit dat hij geslagen werd, dat ze hem afranselden, terwijl hij de aframmelingen van zijn vader fantaseerde en zolang in passief-homoseksuele driften volhardde tot hij de actieve, genitale functie van de vader ten opzichte van hem had begrepen en zich ervan bewust was dat zijn vader, die ook behulpzaam was, zich bezorgd toonde over de seksualiteit van zijn kind.

Paul was blijven steken in het fantasma van een verheerlijkte, urethrale falliciteit, die aan de vader en de anderen, maar niet aan hem was voorbehouden. Deze urethrale falliciteit leidt niet noodzakelijk tot de genitaliteit. Bij de mens is de genitaliteit het verlangen dat betekenis krijgt door het lichaam en dat via de liefde en het woord tot het vaderschap voert. Dit in tegenstelling tot de dieren, die geen verlangen kennen. Bij de dieren hebben we te maken met bronst, die een bijzondere vorm van de agressie is.

[...]⁴

Geen jongen of meisje kan accepteren dat hun vader zich als een bronstig beest gedraagt tegenover de onderdanige moeder. Een wezen dat spreekt kan niet aanvaarden dat het is geboren uit een daad die noch de vader noch de moeder als iets moois en menselijks kan benoemen.

In de beginjaren van de psychoanalyse is het alsof Freud, wanneer hij over de moord op de vader spreekt, niet echt is doorgedrongen tot het Oedipuscomplex bij de mens. Freud vermeldt namelijk niet de lieve woordjes die de vader tot de moeder of tot de bij haar verwekte zonen spreekt. Zo rest niet veel anders dan de strijd van de urethrale driften van de zich ontwikkelende zonen tegen een vader bij wie diezelfde driften met de ouderdom beginnen af te nemen. Toch blijft de moeder, hun

4. Hier volgt in het origineel een korte, onnodige uitweiding over de 'verkrachting', die door ons achterwege is gelaten. [Noot van de samenstellers].

levensbron, voor de zonen verboden. Zo vindt in de mythe van Freud het incestverbod plaats voordat de mensen toegang hebben tot het woord. Maar Freud heeft geen ongelijk, want wij weten trouwens dat het in genetische familiegroepen van apen aan de jongsten verboden is om hun moeder en hun zussen te bespringen. Het dominante mannetje verbiedt hun de vrouwtjes te bespringen die hem toebehoren. (Iets soortgelijks kan men bij de paarden in de Camargue vaststellen.) Dit wil zeggen dat de incest bij bepaalde dieren die over aanpassingsgedrag en groepsrituelen beschikken, een betekenis heeft, maar niet verboden is. Incest is niet verboden omdat er geen woorden zijn, maar hij wordt verhinderd en geblokkeerd door uitsluiting, door vergelding of door verbanning uit de groep van diegene die zich niet aan haar wet onderwerpt.

Freud heeft een verbod in de natuur uitgevonden, en ik denk dat hij gelijk had, omdat in de natuur reeds een sociaal leven aanwezig is. We zien namelijk dat de kleine rechtop lopende zoogdieren het leven leren door hun omgang met de volwassen rechtop lopende zoogdieren, die de voltooide groei vertegenwoordigen. Bovendien bewerkstelligt in mijn ogen de wil om seksueel te versmelten met de volwassene die het zijn hele groeitijd lang heeft vertegenwoordigd, een terugkeer van het kind naar zijn bron; daardoor wordt iedere dynamiek geremd. Het vervullen van het incestueuze verlangen zou tot een soort autisme met zijn tweeën leiden, tussen twee symbiotische wezens. Want er treedt een verlies aan dynamische ontwikkeling op, wanneer degene die als voorbeeld voor het groot-worden heeft gediend genitaal in bezit wordt genomen.

In *Totem en Taboe* heeft Freud heel juist gezien wat voorafgaat aan het bezit van het woord. Maar het woord maakt een soort van gesproken incest mogelijk. *Het verlangen mag worden gezegd* en cultureel gefantaseerd, *maar het mag niet lichamelijk worden gerealiseerd* zonder destructieve gevolgen op het niveau van de cultuur.

In dit opzicht kan het klinische geval van zojuist duidelijk maken hoe de naam van de vader, in verbinding met de familienaam 'Sècheboeuf', voor het kind geen probleem meer vormde vanaf het moment dat de rol van de vader in zijn genese voor hem duidelijk was. Maatschappelijk gezien werd de vader gewaardeerd, hij was op zijn taak berekend. Maar in de lichamelijke zelfbeleving van deze jongen was zijn plaats niet duidelijk gemarkeerd, en de jongen had uit de verschillende mogelijke ontwikkelingen die van een wezen met vrouwelijke trekken gekozen – wat hij fysiologisch niet was. In zijn relatie met leeftijdgenootjes gedroeg hij zich alsof hij geestelijk achtergebleven was, vertoonde fobische trekken en lokte agressie uit. Zijn urethraal-anale driften maakten van hem een

wegwerp-object voor zijn klasgenoten, en wel vanwege zijn naam, die hem tegelijkertijd aanduidde als de zoon van zijn vader. Wanneer hij zich door zijn vader liet aanvallen, dan kon de jongen er zich van vergewissen dat hij zijn zoon was, maar zonder dat hij wist hoe hij dat was: dat was de manier waarop hij die naam verdedigde! Dat betekent natuurlijk zonder dat de creatieve metafoor van de orale en anale agressieve driften werkzaam kan worden, die echter nodig zijn om schoolkennis te verwerven en om huiswerk te maken. De hele lagere schooltijd voltrekt zich met behulp van die driften. Dat wil zeggen het leren van elementaire kennis, die inslikken, weergeven en vervolgens navertellen. Dat weet iedereen. Alle studenten zijn geconstipieerd voor een examen. En dan op het laatste moment lopen ze naar het toilet, ze zitten boordevol met wat ze moeten afgeven aan de fallische en almachtige docent, die hen zal kastijden als ze niet aan zijn verwachtingen voldoen! (*Gelach*) De wijze waarop men leert en iets doorslikt, is altijd gekleurd door deze angst: dat is overigens geen echte sublimatie, want de genitale fase is nog niet bereikt.

Deze pregenitale driften blijven het hele leven lang een rol spelen, vooral in situaties waarin men bang is niet te worden bevorderd.

DI: Kunt u ons aan de hand van dit klinische geval iets meer vertellen over de borst als drager van de fallische functie, en over het netwerk waarin ze is opgenomen in deze ziektegeschiedenis?

FD: Dit netwerk komt door de geleefde ervaring in het lichaam tot stand: het kind wordt namelijk in zijn lichaam bevestigd in zijn recht op leven, door de overvloed aan melk die de borst hem geeft. En als het kind die moeder die hem de borst geeft ziet in gezelschap van iemand anders; als het ziet dat zij hem met die man in verband brengt en die man hem op zijn beurt met zijn moeder in verband brengt, dan komt dat wat het van de moeder ontvangt, van de vader, van dat wat hij zegt – en de vitaliteit van het kind wordt daardoor verrijkt. Het kind wordt versterkt doordat de vader de affectieve bron is waaruit de moeder put, die nu op haar beurt, omdat zij op de vader is betrokken, een steeds nieuwe affectieve bron voor haar kind wordt. Ze zijn alle drie verantwoordelijk, waarbij elk het reeds door de genetische band ten opzichte van de twee anderen is. Na de geboorte dan, door de fallische partiële objectrelatie die de behoefte bevredigt; terwijl de triangulaire liefdesrelatie zich op het verlangen zal richten, krijgt het paar moeder-kind, juist omdat het kind de moeder met een ander verbonden ziet, zijn betekenis voor de toekomstige bewuste seksualisering van het kind, in de strijd om het verlangen van de ander in de liefde.

D 2: Als het kind hoort wat de vader zegt terwijl zijn moeder hem bijvoorbeeld de borst geeft, ontstaat er dan in hem een band tussen de borst en het gesproken woord?

FD: Vast en zeker.

D 2: En terzelfder tijd merkt het kind dat die stem van een ander komt?

FD: Ja.

D 2: Is dit dan een verklaring voor het feit dat er zich gezien vanuit het kind een onderscheid ontwikkelt tussen enerzijds de stem en anderzijds de keten van betekenaars, het woord? Het woord is niet hetzelfde als de stem. U zegt dat de Naam-van-de-Vader reeds vanaf de oorsprong aanwezig is; dat die niet afhankelijk is van de aanwezigheid van de vader, maar van het feit dat de moeder met woorden naar hem verwijst. Is dat door het kind vernomen, gesproken woord van de vader bijgevolg niet louter een stem?

FD: Nee, dit gesproken woord is meer dan een stem. De stem is een van de partiële betekenaars van die gevoelsbeweging waardoor de vader symbolisch in het kind wordt belichaamd, overeenkomstig de gevoelens die deze man bij de moeder opwekt. Maar naast de stem spelen hier andere elementen: de blik, de gebaren en de mimiek van het gezicht zijn eveneens dragers van betekenis. Uiteindelijk vat de Naam-van-de-Vader al deze betekenissen in verdichte en symbolische vorm samen. Wat is de vader? Dat is die naam. Het is een woord. Maar, ook al gaat het slechts om een woord, dat woord zal voor het kind vanaf de geboorte de vaderlijke afstammingslijn door deze man representeren. De Naam-van-de-Vader is ook al het waardevolle in die man waarover de moeder met haar kind spreekt. Het is tevens de affectieve aanvulling die zij in die man gevonden heeft, de opheffing van haar eigen tekorten dankzij hem, net als de vreugde die zij ervaart om zijn tekortkomingen aan te vullen. Krijgt het paar een kind, dan maakt dat deel uit van de betekenisvolle gaven van de moeder aan de vader en omgekeerd. Tenslotte kan juist de aanwezigheid van de vader bij het kind een van de betekenaars van zijn symbolische functie zijn. Voor de kleine Paul was deze aanwezigheid waarschijnlijk slechts heel armzalig verwoord. Dat is de reden dat hij zijn ouders als dieren beschouwde die zich moesten schamen mensen te zijn. Zij hadden hun kind nooit seksuele voorlichting gegeven, ze zagen er de noodzaak niet van in.

Zij woonden weliswaar in Parijs, maar waren afkomstig van het platteland, en hadden niet wat je zou kunnen noemen veel 'culturele bagage'. Dit kind had op zijn vragen over de seksualiteit geen antwoord gekregen dat op een of andere manier wat taal betreft adequaat was. Toch was op symbolisch niveau bij dit kind alles aanwezig, want hij hield van zijn vader, hij voelde zich veilig bij hem – zijn droom maakte ons dit duidelijk. Maar het gevaar werd in die droom voorgesteld door de kiezelstenen die konden gaan rollen en hem meesleuren. De kiezelstenen worden met uitwerpselen geassocieerd die men aan de moeder geeft. Als zij het kind beschuldigt vanwege zijn uitwerpselen, vanwege zijn 'doen' dat niet op het juiste moment gebeurt, dan denarciseert zij hem.

Hetzelfde geldt voor de ervaringen aan het strand: het is heel moedig om de golven in te lopen, maar als het zand onder je voeten wegstroomt, dan is het veiliger om papa een hand te geven. De kleine Paul had een goede mama en een goede papa, maar dergelijke ervaringen werden, net zomin als zijn waarneming van het geslachtsverschil en de verschillende functie van de geslachten, voor hem niet verwoord. Je moet begrijpen wat dit alles symbolisch betekent.

Dit kind voelde dat hem niets zou overkomen zolang zijn ouders bij hem waren. Maar in de maatschappij voelde hij zich heel onzeker. Om hieraan het hoofd te bieden, had hij maar één oplossing gevonden: zich met zijn moeder identificeren.

D 1: Zich met zijn moeder identificeren of zich lichamelijk één met haar voelen?

FD: Het is een identificatie als *een lichaam is als* elk ander. Ten opzichte van al die andere jongens kon hij alleen maar een object zijn, in een 'oerscène'. Zo doet zich dat in de klinische ervaring voor. Maar als je dat formuleert in de termen van Lacan, dan begrijp je er de betekenis van. Je moet telkens zoeken hoe de gevallen een illustratie zijn van deze formules. Voordat je de teksten van de dromen van dit kind ook maar kon analyseren, moest je, om hem te helpen, eerst zijn onbewuste fantasieën ontcijferen: zowel op het niveau van de primaire castratie als op dat van de primaire castratie bis (daardoor erkent het kind dat jongens geen kinderen krijgen; dat kinderen van de vrouwen *en* van de mannen samen zijn).

Voor de meisjes houdt de primaire castratie* in, dat zij moeten erkennen dat ze de penis niet bezitten. De aanvullende primaire castratie

* Vgl. 'La castration primaire' in: Dolto, *L'image inconsciente du corps*, pp. 164-185.

houdt voor hen dan in het aanvaarden dat ze geen borsten hebben. Zij vinden hieruit een uitweg, op een manier die minder opvallend is dan bij de jongens, namelijk door middel van een imaginair geloof in het magisch 'doen' van de moeders die de kinderen op een digestieve, parthenogenetische wijze zouden voortbrengen. Als we ze dit niet uit het hoofd praten, dan kunnen de meisjes heel hun leven lang gebonden blijven aan deze onbewuste fantasie, die de lichamelijke ontwikkeling niet belemmert maar die wel een obstakel is voor de relaties met het andere geslacht evenals voor de symbolische castratie; die het doorlopen van een volledige Oedipuscomplex blokkeert, evenals het verlangen om een kind van de vader te krijgen. Als de meisjes hierover in onwetendheid worden gehouden, gaan ze zich inbeelden dat de kinderen bijvoorbeeld het magische product zijn van de orale inname van een partieel object, of het gevolg van een prik. Dat was de theorie van een meisje dat op haar twaalfde jaar lessen in seksuele opvoeding had gevolgd, waarvoor haar arme moeder, een weduwe, te veel geld had neergelegd. Ze had ervan opgestoken dat meisjes altijd al baby's in hun lichaam hadden, maar dat er een prik nodig was, die de heren met hun 'ding' doen om de baby's te doen groeien en naar buiten te laten komen. (*Gelach*) Dat was wat dit onschuldige meisje, dochter van een onschuldige vrouw, van de seksuele voorlichting had meegekregen! Wat de mannen betreft, die hadden een *va-gain*, een 'ga-ding';⁵ ze hadden ook niet dezelfde regels als de vrouwen: bij de mannen waren ze wit en bij de vrouwen komt er bloed uit.

U ziet dat veel leren niet genoeg is! (*Gelach*)

5. Dit neologisme is een dubbele woordspeling, die duidelijk door dit meisje niet als 'speling' met de taal wordt bedoeld. De twee betekenislagen die meespelen, zijn: 1. *vagin*, Frans voor 'vagina', een verwarring dus van het mannelijk orgaan met het vrouwelijke; en 2. zoals Dolto orthografisch aangeeft in *va-gain*, gaat het om *va* (van het Franse werkwoord 'aller' = gaan, gebiedende wijs, dit betekent: 'vooruit!') + *gain* (dat betekent: voordeel, winst, verdienste of aanwas). [*Noot van de samenstellers*].

HOOFDSTUK 9

Het trauma in de psychose[¶]

Trauma: ontmoeting van het imaginaire en de realiteit – Psychosen met een traumatische oorsprong: de terugkeer van de dode vader

[...]

FD: Heel in het algemeen zou je kunnen zeggen dat een trauma de botsing is tussen het imaginaire en de realiteit waardoor het onderscheid tussen het veld van het imaginaire en dat van de realiteit wordt vertroebeld. Dit is wat in de psychoanalyse trauma wordt genoemd.

Een trauma hangt ook af van het moment waarop het door het kind wordt beleefd.

[...]¹

Het trauma dat een kind autistisch maakt kan een scheiding van zijn moeder in tijd en ruimte zijn. Je spreekt van een trauma als het kind in tijd en ruimte van de moeder wordt gescheiden op het moment dat het nog niet beseft dat het zelf kan bestaan zonder haar aanwezigheid. Daarom zeggen we ook dat het kind in het autisme 'valt'. Als ik zeg 'val', dan bedoel ik een val in een lichaamsbeeld uit het verleden. Het subject kan in dat geval zijn ontwikkeling niet voortzetten met de driften die zijn huidige lichaam bezetten. Hij keert dus terug naar zijn lichaam uit het verleden, en hij wacht. Hij wacht op de terugkeer van de moeder van destijds. Een trauma is iets waarop het kind stuit en waardoor het op één plaats in een verleden blijft dat zelfs niet meer een verleden is: zijn lichaam is dan enkel een behoeftenlichaam geworden, zonder daarmee verbonden verlangens, zonder richtpunten.

Ik kan u een heel mooi voorbeeld geven van de gevolgen van een trauma: een kind van dertien werd naar de kliniek van het Trousseau-ziekenhuis gestuurd omdat het de hele dag door bij het raam papiertjes zat te

¶ Fragment van 'Traumatismes', hoofdstuk 2 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 3, pp. 57-91, hier pp. 70-82.

1. We laten een fragment weg waarin Dolto de traumaleer in toegankelijke termen probeert te gieten. [*Noot van de samenstellers*].

verscheuren. Men wist zelfs niet meer hoelang dit al duurde. Het werd als het ware per toeval ontdekt. Zijn vader, een arbeider, had een ongeluk gehad in de fabriek waar hij werkte en had zijn arm gebroken. Hij werd thuis verpleegd en de verpleegster die aan huis kwam merkte op dat het kind de hele dag papiertjes zat te verscheuren. Zij vroeg wat hij maakte. De moeder antwoordde hierop: 'Het is onze zoon. Hij werd op school niet toegelaten. Hij doet niks anders. Hij heeft nooit naar school kunnen gaan.' 'Maar u kunt hem toch niet zo thuis houden en alleen laten!' Toen is hij in Trousseau terechtgekomen.

Ik vertel dit omdat het een typisch voorbeeld is van hoe een trauma en kind in beslag kan nemen.

De jongen kwam naar de kliniek, vergezeld van zijn moeder. Die zei onmiddellijk: 'De dame heeft gezegd dat ze hem moesten plaatsen, dat hij niet meer thuis kan blijven.' De moeder had veel verdriet toen ze hem moest loslaten. 'Maar nu is hij te groot', had ze eraan toegevoegd.

De eerste tekening die dit kind maakte, was een kerk. Het was werkelijk een landschap van een psychoticus. Ik bedoel met heel strakke lijnen, met overal kruisen en geen fundament voor de huizen (er waren wel verticale lijnen, maar geen horizontale om de scheiding met de aarde aan te geven). De hele gevel van de kerk was bedekt met kruisen. Ik vroeg hem toen: 'Wat is dit?' Hij antwoordde: 'Het zijn mijnheren op ski's.' 'Vertel eens.' 'Het is de dag waarop papa is gestorven.' Er waren inderdaad kruisen. Hij vertelt dan over een ongeluk, en zegt dat zijn vader is gestorven door met zijn ski's in een afgrond te vallen. Ik kijk in het dossier van deze jongen en zie daar dat hij 'niet te testen' was, dat hij tijdens de testen op geen enkele vraag had geantwoord.

Ik loop de spreekkamer uit en vraag de moeder nadere uitleg over het ongeluk van de vader. Zij vertelt: 'Ah! Hij heeft u dat verteld! Ja, dit is gebeurd toen mijn zoon vier jaar was, maar mijn man is er weer bovenop gekomen.' Deze mensen namen hun vakantie op in september. Tijdens een wandeling op de Bossons-gletsjer was de vader uitgegleden en in een diepe kloof gevallen. Een reddingsteam uit Chamonix is hem met fakkels gaan zoeken. Dit was boeiend, want de lichtjes, de fakkels waren op zijn volgende tekening te zien. Uiteindelijk hebben ze de vader niet teruggevonden, het zoeken werd gestaakt en hij werd als vermist opgegeven.

De moeder, die net als haar man van Italiaanse afkomst was, heeft kort nadien een mis laten opdragen in de kerk. Iedereen was er, zijn vrienden en zijn collega's van het werk. Samen met mama gingen de kinderen dikwijls bidden of een kaars branden voor de arme papa die dood was.

Enkele maanden later, rond de eerste januari, ontving de moeder een brief met het bericht dat haar echtgenoot teruggevonden was door een in afzondering levende herder. Haar man had een dijbeenbreuk opgelopen. De herder had hem naar zijn berghut gebracht en hem daar verpleegd. Later, bij het eerste lenteweer, is hij naar het dorp afgedaald. Toen heeft hij zijn vrouw kunnen berichten dat hij was gered.

De man moest nog een hele tijd in het ziekenhuis blijven omdat men zijn been opnieuw had moeten zetten. Pas met Pasen was hij thuisgekomen. Dus van september tot Pasen van het daaropvolgende jaar was de vader voor dit kind dood. De jongen had van dit alles duidelijk niets vernomen. Hij wist in elk geval niets van de brief waarin stond dat zijn vader nog in leven was.

Toen de vader was teruggekeerd heeft de jongen – hij was toen vier – zich in de kleerkast verstopt en wou hem zelfs niet groeten. Dit heeft mij de moeder verteld. Ze had hier met niemand over gepraat, ze herinnerde het zich zelfs niet meer. 'Als u er mij niet aan had herinnerd, zou ik het zelfs vergeten zijn.'

En zo was de tijd voorbijgegaan. Het kind was ondertussen dertien jaar geworden. Aan het begin van het nieuwe schooljaar, na de terugkeer van zijn vader, werd de jongen op school niet toegelaten omdat hij nog te klein was. In die tijd werkte zijn moeder nog niet. Zij vertelt dit allemaal terwijl het kind er afwezig bij staat.

Tien dagen later komen ze terug. Deze keer maakt hij een andere tekening: een groep skiërs met sjalen en mutsen met pompons erop; zij vliegen en dragen 'lichtjes'. Hij legt uit dat de stokken die ze in de hand houden lichtjes zijn, of misschien wel kaarsen (heel waarschijnlijk de kaarsen die hij samen met zijn moeder voor de vader ging branden). Ik vraag hem nog wat uitleg en hij vertelt: 'Het is de dag waarop ik dood ben, en mama ook. En ik was zelfs gewond. Kijk maar.' Hij laat mij zijn hand zien. En inderdaad, hij had een litteken van een tamelijk diepe snee in zijn hand. Ik vraag hem te vertellen wat er is gebeurd: 'Ja. Ik heb mezelf en mama gedood. Bij mama stroomde het bloed uit haar mond.' Heel verwonderd zeg ik: 'Jouw mama? Jouw mama die hiernaast op jou zit te wachten?' Hij wist van niets. 'En jij, ben jij dood?' 'Ja, ja, ik ben zelfs gewond geweest.' En hij laat mij nog eens de snee zien. Ik vraag hem opnieuw wat er is gebeurd. Hij begint te vertellen: 'We waren met de tandem.' Terwijl hij sprak, gaf deze jongen niet de indruk het woord tot iemand te richten. Hij zat met een lege blik voor zich uit te staren. Hij sprak enkel omdat hij iemand had ontmoet die luisterde naar iets wat volledig in tegenspraak was met zijn tekening. Ik herinnerde hem eraan dat de eerste tekening 'de

mijnheren' waren, en dat hij hierbij over de dood van zijn vader had geassocieerd. En de tweede tekening waren de 'heren met de ski's', dat was nog iets anders. En op dat moment geeft hij mij de uitleg: 'Het was met een tandem.' Met zijn vingertje in de lucht gaat hij verder: 'Papa heeft een vrachtwagen omvergereden die mama en mij heeft gedood. Het komt omdat ik had bewogen. Ik had de tandem doen bewegen.'

Hij had het ongeluk dus als volgt geïnterpreteerd: zijn vader had met zijn pink de vrachtwagen in de mist geraakt. De pink verwijst hier naar het vogeltje van de vader.* De vader hield zijn pink gestrekt – in erectie – boven het stuur van de tandem. De jongen vertelde mij dit verhaal met zijn pink in de lucht. Dit was dus de interpretatie in de fantasie van het kind, om zich van zijn schuld te ontdoen, om te onderstrepen dat het ongeluk niet zijn fout was. Want tijdens de rit op de tandem hadden zijn ouders in werkelijkheid waarschijnlijk tegen hem gezegd: 'Als je beweegt, zul je ons laten vallen.'

Hij beweerde dat hijzelf dood was, maar tijdens de sessie heeft hij begrepen dat niet de *hij* van nu dood was, maar de *hij* van het ongeluk.

Ik ga met het kind naar de moeder en vraag haar: 'Is er nog een ander ongeluk gebeurd dan dat waarover u me heeft verteld, een ongeluk met een tandem?' 'Ah, hoezo? Heeft hij daarover met u gesproken? Maar ik was dat helemaal vergeten! Dat was veertien dagen daarvoor gebeurd.' Twee weken voor het ongeluk van de vader in de Bossons, reden zij met zijn drieën op de tandem op een bergweg. Op een plek waar een enorm dikke mist hing, zijn ze op een vrachtwagen gebotst. Ze zijn alle drie op de grond gevallen. De moeder had op haar tong gebeten en bloedde; zij was groggy. De vader, de moeder en het kind zijn in een vrachtwagen gestapt, de tandem werd op het dak gezet en ze zijn naar de vallei teruggebracht. Daarom maakten ze trouwens wandelingen te voet, in afwachting van de reparatie van de tandem. De jongen had dus ook de herinnering aan dit eerste ongeluk bewaard.

Tijdens de derde sessie zeg ik tegen hem: 'We gaan de twee tekeningen nog eens doornemen.' Ik heb hem toen over de werkelijk gebeurde dingen verteld. Hij luisterde alsof hij niet luisterde, zonder mij aan te kijken. Hij staarde in de verte, het was alsof zijn blik naar zijn *chiasma* was gekeerd, naar binnen, naar de beelden binnen in hem. Hij heeft toen gezegd: 'Maar mijn papa is niet mijn papa. Het is een mijnheer met een pet op. Mijn papa heeft nooit een pet gehad.' De vader was met een pet

* Vgl. 'Dialogue liminaire entre Françoise Dolto et Jean-François de Saurezac', in: *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 3, pp. 7-15.

teruggekeerd, terwijl hij er voordien nooit een had gedragen. Ik zei tegen hem: 'Maar jouw mama heeft mij uitgelegd dat jij de tandem niet hebt doen vallen.' Omdat hij zich schuldig voelde, heb ik hem uitgelegd dat zijn vader in de mist de vrachtwagen niet had zien aankomen en dat dit ongeluk zich voor de val van zijn vader in de bergen had voorgedaan. Kortom, ik heb hem geheroriënteerd in de tijd.

Heel merkwaardig, de week daarop kon hij niet komen. Zijn moeder belde op om te zeggen dat hij een acute ziekte had in zijn knieën. Hij had daar een zware ontsteking. Zijn knieën waren zo gezwollen en deden zoveel pijn dat hij in het ziekenhuis was opgenomen. Hij kon ook niet slapen van de pijn. Na een tijdje heb ik naar het ziekenhuis gebeld om te horen hoe het met hem ging. Het ging beter. Ik zei tegen de moeder: 'Zodra hij wat beter wordt, breng hem zo snel mogelijk, desnoods met een taxi.'

Welnu – en dat is zeer interessant – dit kind heeft zijn autistische gedrag geheel gestaakt naar aanleiding van dit symptoom. Hij was helemaal niet meer autistisch.

Toen hij de volgende keer naar therapie kwam, waren zijn knieën omzwachteld, ingepakt, ze waren nog zeer gevoelig. Ik kende de organische diagnose en toch heb ik met hem over de betekenaar 'knieën' ('genoux') gesproken: *je, nous*. 'Ge-' wilde zeggen *je* (= ik); '-nous': *nous* (= wij), dit is papa, mama en ik.

Deze behandeling vond tijdens de oorlog plaats. Hij zei: 'Ik zou graag willen lezen en schrijven.' Natuurlijk was geen enkele school bereid een kind van dertien aan te nemen dat lezen noch schrijven kon. Zoals u weet werden de Parijse kinderen toen naar de randgemeenten geëvacueerd. Hij is er trouwens nog goed van afgekomen. Omdat hij niet naar school ging, kon hij bij zijn ouders blijven. Voor veel kinderen van Parijs, ook voor die uit de agglomeratie, heeft het traumatiserend gewerkt dat de lagere scholen van de ene op de andere dag gesloten werden. Alle kinderen werden met hun juf naar gevorderde klaslokalen gestuurd, die zich meestal in gemeentehuizen bevonden, heel ver weg, soms wel honderd kilometer van Parijs. De schooljuffen hadden geld meegekregen, maar veel van hen wisten helemaal niet hoe ze een budget moesten beheeren. Overall ving men die verdreven, compleet geterroriseerde mensen op. Ik heb die situatie goed gekend, want de vrouwelijke artsen die in Parijs werkten, werden opgetrommeld en in teams ingedeeld om de gezondheid van de kinderen van die scholen te gaan controleren. Zo heb ik die kinderen met hun verschrikkelijke verhalen die op echt acute trauma's betrekking hadden, leren kennen.

Onlangs nog heb ik met ouders gesproken die voor hun kinderen

naar mij toe kwamen, terwijl zij zelf als kind in die tijd die vreselijke trauma's hadden meegemaakt. Pas in het gesprek met mij vonden zij het trauma van destijds terug. Alleen doordat de ouders bij mij het trauma herbeleefden, werden de kinderen, die daar echt in gevangen zaten, opnieuw gezond, zonder dat ik ooit met die kinderen had gesproken. Want op de leeftijd waarop de ouders tijdens de oorlog door die schoolperikelen waren getraumatiseerd, wilde bij hun kinderen niets meer vloten. Samen met mij hebben die ouders hun verhaal voor en na de breuk teruggevonden, waarbij de breuk het trauma van de plotselinge evacuatie uit Parijs, van de ene dag op de andere was... Je had die treinen en vrachtwagens moeten zien, met al die brullende kinderen en die wanhopige moeders op de perrons. Iedereen werd weggevoerd. Zwangere vrouwen verborgen hun zwangerschap. Kortom, het was afschuwelijk wat er toen is gebeurd.

In die tijd dus moesten wij zien wat we voor dit kind konden doen. De maatschappelijk werkster van Trousseau kende een collega op het platteland die een pleeggezin vond en een onderwijzer voor dit kind dat wilde leren lezen en schrijven. Toch waren er scholen voor zijn leeftijd opengebleven in Parijs, maar niet een daarvan wou hem in deze omstandigheden op dertienjarige leeftijd aannemen. Zijn ouders hadden geen geld en de Sociale Dienst was volledig stil gevallen. Toch hebben we geld gevonden om dit kind naar dat pleeggezin te sturen op vijftig kilometer van Parijs. De onderwijzer, die ik een kort briefje had geschreven, berichtte mij na een maand dat de jongen wel degelijk begaafd was en dat hij zou leren lezen en schrijven, omdat hij werkelijk zeer gemotiveerd was.

Een maand nadien kwam de moeder mij vertellen hoe het verder ging. Ze had een brief van de onderwijzer bij zich die enige informatie bevatte en al enkele pogingen tot schriftelijke communicatie van haar kind. Niet lang daarna, misschien drie of vier maanden later, is ze teruggekomen en ze vertelde mij dat haar zoon een baan had gevonden voor zijn vader, opdat hij niet langer 'gevaar' zou lopen in de fabriek. En inderdaad zijn vader en moeder op een boerderij opgenomen, niet ver van de plaats waar hun zoon verbleef. Hij had dus een gezin gevonden dat bereid was om zijn ouders op te nemen!

Dit is dus een voorbeeld van een kind dat er bovenop is gekomen door dekherinneringen te vertellen die verband hielden met zijn trauma's, zonder dat hij wist dat het trauma's waren. Zijn twee dekherinneringen waren er interpretaties van. Het eerste trauma, dat in zijn verhaal het tweede was, was het schuldgevoel dat hij 'zichzelf en zijn moeder' had gedood, doordat hij zijn vader op de tandem uit het evenwicht had

gebracht. En het chronologisch tweede trauma was eigenlijk eerst gebeurd: dat was de dood van de vader.

Ik herhaal het, dit kind was echt gek.

Hij is later nog eens teruggekomen, samen met zijn ouders, voor advies in verband met de beroepskeuze. Ik bracht nogmaals zijn trauma te berde, maar hij sprak erover als over een oude herinnering uit de kindertijd. 'Alleen God weet hoe dom ik was als kind!' Hij kon schrijven en was zeer handig geworden op de boerderij. Hij was in het algemeen heel handig, en vooral, hij was heel sociaal geworden.

Volgens zijn moeder was hij toen hij vier was, dus voor dat ongeluk, de gangmaker van de kleuterklas. Hij was zeer intelligent en wist zich goed te redden. Het trauma had hem volledig autistisch gemaakt. En je zou kunnen zeggen dat hij autist in zuivere toestand bleef, doordat hij niet meer naar school ging. Hij was niet in behandeling genomen door een Medisch Pedagogisch Instituut, door geen enkele instelling of persoon trouwens. Hij had gewoon als autist geleefd, hij was in die toestand gebleven.

Misschien had het tweede fysieke trauma van zijn vader, de open armbreuk – dat ongeluk dat op de fabriek was gebeurd – bij dit kind opnieuw het ongeluk in de bergen opgeroepen, dat had plaatsgevonden toen hij vier jaar was. Hierdoor was hij heel gevoelig geworden voor de herinnering aan ongelukken. In ieder geval werd dankzij dit arbeidsongeval van de vader en zijn in gips verpakte arm ontdekt dat dit kind psychiatrische zorg nodig had. Hij was eerst naar het Sainte-Anne² gestuurd. Vandaaruit werd hij door een maatschappelijk werkster doorverwezen naar Trousseau.

Toen ik dus de ouders die raad kwamen vragen in verband met de beroepskeuze van hun zoon terugzag, heeft de vader mij zijn eigen verhaal verteld. Hij vertelde bij die gelegenheid iets wat hij nog nooit aan zijn vrouw had verteld. Toen hij eenentwintig was – hij woonde toen in het zuiden van Frankrijk – dacht hij erover om zijn militaire dienstplicht in Italië te vervullen, aangezien hij de Italiaanse nationaliteit bezat. Kort voor zijn vertrek ontving hij een brief van zijn vader die vroeg hem te komen opzoeken. Maar hij kende zijn vader niet, hij wist alleen dat zijn vader niet diegene was die hij kende. Deze had tegen hem gezegd: 'Je bent mijn zoon niet'; de anderen noemden hem een 'bastaard'. En deze vader maakte er zich van af met de woorden: 'Laat ze toch. Laat ze maar kletsen.' Hij wist van niets. Zijn verwekker was een Fransman die in het

2. Befaamd psychiatrisch ziekenhuis in Parijs. [Noot van de samenstellers].

zuiden van Frankrijk woonde en daar bezittingen had. Deze schreef hem toen: 'Jij bent mijn zoon. Ik heb het je nooit gezegd, maar nu je eenentwintig wordt, heb je recht op je erfenis. Mijn gezin weet van jouw bestaan af. Je hebt broertjes en zusjes die jonger zijn dan jij, maar jij bent mijn oudste zoon, ook al draag je mijn naam niet.'

De jongeman neemt alle tijd, en op het moment dat hij daar aankomt, vertelt men hem dat zijn vader is gestorven. Kort daarna is hij getrouwd met zijn vrouw, tegen wie hij hierover nooit iets heeft verteld.

Zo ging het verhaal van die man die ten eerste aan zijn zoon was gehecht en zo ongelukkig was over zijn afkomst dat hij er nooit over heeft gesproken. Daarom was die vader zelf getraumatiseerd. De zoon heeft er door zijn trauma's iets van herbeleefd.

Ik vertel het u zoals het is gebeurd. Ik was toen nog niet zo bezig met de psychoanalyse. Dit gebeurde in de beginjaren van de oorlog. Maar dit is een van de eerste verhalen die mij hebben doen begrijpen dat, wanneer een kind iets zegt wat in geen enkel verband staat met wat het tekent, je dan altijd heel goed moet luisteren. Je weet dan dat het met zijn tekening een dekkerinnering weergeeft en met wat het zegt een andere, terwijl de waarheid nog ergens anders ligt. Wanneer een kind commentaar geeft dat volstrekt geen relatie heeft met wat het in de tekening weergeeft, dan is dit op zich al het teken dat het om een trauma gaat. Dan rijgen zich dekkerinneringen, dekgetuigenissen tot een keten aan.

U ziet hier dus een kind dat in zijn vader, in de dood is getraumatiseerd. 'Ik ben dood, en toch ben ik er.' Hij wist niet hoe, maar voor hem betekende het woord 'dood' dat hij het beeld van 'dood zijn' in zich had. Toch voelde hij zich heel levend. Maar het bewustzijn dat hij van zichzelf had, kon hij niet beter uitdrukken dan op de manier waarop hij dat heeft gedaan toen hij vijftien was en tegen mij zei: 'Ja, ik weet wel dat hij mijn papa is, maar voor mij is hij niet de vader die ik heb gekend toen ik klein was; het is niet dezelfde papa.'

Er zijn verschillende soorten trauma's. Je zou kunnen zeggen dat er trauma's 'in het klein' bestaan. Een verhuizing bijvoorbeeld kan traumatisch zijn voor een kind dat de ruimte nog niet volledig heeft bezet. Op de pot gaan – als het dit al doet – in een bepaalde kamer of in het toilet is nog niet losgekoppeld van de plaats, zodat er een soort magische, anale band tussen hem en het vertrek blijft bestaan. Er treedt een trauma op als het kind zijn anale driften nog niet heeft overgedragen op objecten en vooral op een ruimte die verschilt van die welke hem vertrouwd is.

Zo heb ik onlangs iets vreemds gehoord. Een jongetje van vier dat pas was verhuisd, vroeg me: 'Zal de papa in het nieuwe appartement een

nieuwe papa zijn?' 'Wat bedoel je?' 'Wel, dat mijn papa niet dezelfde zal zijn als het appartement niet hetzelfde is.' 'Maar ja. Wanneer we verhuizen, dan verhuizen we allemaal samen.' 'Ja, maar papa zal niet dezelfde zijn.' Terwijl hij zijn papa zag, bleef hij maar verder fantaseren over een papa die niet meer dezelfde zou zijn, omdat het huis anders was. In zekere zin had hij gelijk, want hij sprak niet over zijn reële vader die hij daar zag, maar over een vaderlijke symboliek in hem die niet meer dezelfde zou zijn. Hij had graag gehad dat zijn moeder hem die verandering uitlegde. Zij is daar niet in geslaagd. De jongen had zijn houding tegenover zijn vader niet veranderd, maar mogelijk heeft de verhuizing zijn symbolische referentiepunten vernietigd en dat in hem het vader-woorden is veranderd, wil zeggen dat hij een andere richting is ingeslagen. Zijn oriëntatie is veranderd omdat de richting van zijn bewegingen in huis is veranderd. Zijn gedrag zelf is misschien veranderd. Wanneer veel details van het dagelijks leven veranderen, ga je je anders gedragen. En aangezien de vader een gedragssymboliek is, en je je anders gedraagt, wil dat zeggen dat de vader veranderd is.

Het trauma in de relatie met de moeder – en dat is een van de redenen waarom het spenen moeilijk kan verlopen – is dat sommige kinderen geen moeder meer hebben vanaf het moment dat ze gespeend zijn. Ze hebben dan niet meer dezelfde moeder. Het is belangrijk dat er tussenschakels worden ingebouwd om deze breuk te voorkomen.

Het gaat dan vast en zeker over de problematiek van de innerlijke ruimte. De persoon die voedt, de moeder of de min, verschilt naargelang ze hetzij in je binnentreedt door je de borst te geven, hetzij je de voeding van buitenaf aanreikt. Hetzelfde geldt wanneer men zichzelf eten geeft: het kind heeft niet langer dezelfde mama wanneer het zijn eigen hand is die hem eten geeft en niet meer die van mama.

Een trauma kan zijn oorsprong vinden in de realiteit, zoals bij die jongen het geval is. Maar u ziet hoeveel imaginaire arbeid zich rond dit trauma heeft afgespeeld. Een trauma is altijd een resonantieverschijnsel, waarin ook iets resoneert wat stellig bij de ouders heeft bestaan. Dat is de reden waarom de analyticus een stap verder moet gaan. Hij moet verder gaan dan de reële gebeurtenis die aan de basis ligt van het trauma bij het kind. Natuurlijk hoeft een trauma dat te maken heeft met een verhuizing geen sporen na te laten, maar het kan wel. Het zullen natuurlijk niet zulke ernstige sporen zijn als bij dit kind dat in het autisme is 'gevallen' vanwege de afwijzing door de maatschappij, omdat het zelf dood was toen zijn vader er niet meer was.

Ik ben u nog iets vergeten te zeggen: de ouders van die jongen, ze

waren Italianen, waren zeer geschokt toen hij, zodra de vader weer terug was, niet meer mee wou naar de zondagsmis in de kerk, terwijl hij voordien bijna elke dag een kaars in de kerk ging opsteken. Het zat hem hoog dat God hem die vader had teruggegeven. (*Gelach*) Die vader die terugkwam in de werkelijkheid.

Ik heb er met hem over gesproken en hem gezegd: 'Je zou eigenlijk graag je papa hebben vervangen en de man van je mama zijn geweest.' Waarop hij heeft geantwoord: 'Mijn vader, dat is niet dezelfde.' Inderdaad, de vader die is teruggekomen, was door dat feit veel castrrender dan voordien.

D: Hierbij aansluitend, tijdens zijn verlengde afwezigheid door dat ongeluk moet er zich bij de vader toch ook iets hebben afgespeeld.

FD: Vast en zeker, want een hele tijd lang kon hij aan zijn vrouw niet laten weten dat hij nog in leven was. Net als zijn eigen vader – die hem niet had erkend – hem niet kon laten weten dat hij dood zou zijn op de dag waarop hij hem zou ontmoeten om zijn erfdeel in ontvangst te nemen.

D: Misschien was het voor die man nodig om, na zijn val in de bergen, een tijdje dood te zijn voor zijn zoon?

FD: Dat is mogelijk. We zien hier dat er in het leven van subjecten die tot verschillende generaties behoren iets als een lot bestaat en dat de generaties de familiegeschiedenissen herhalen.

Dat voert ons misschien ver, maar het is een voorbeeld.

HOOFDSTUK 10

'Ahmed' en het geschonden lichaamsbeeld[¶]

D: Ik wil u het geval voorleggen van Ahmed, een psychotisch jongetje van acht en een half jaar, van Algerijnse afkomst. Sinds vijf jaar verblijft hij in een Medisch Pedagogisch Centrum waar hij een psychotherapie volgt. Hij is gewelddadig, een echte ruziemaker, en heeft moeite om zich in de groep van de overige kinderen in te voegen, die hem nauwelijks kunnen verdragen. Hij is het zevende kind uit een gezin waar vier meisjes en drie jongens zijn. Zijn moeder is conciërge en heeft zich tijdens zijn eerste twee levensjaren niet om hem bekommerd. Zij liet hem de hele dag alleen in een kamer, zonder naar hem om te kijken, behalve om hem wat eten te brengen. Hij is zeer intelligent, maar praat niet. Hij spreekt alleen de klinkers uit, maar toont zich zeer geboeid door het schrift, door de magie van het schrift. Wanneer je op zijn tekening zijn naam schrijft, scheurt hij die kapot en steekt ze in zijn mond, neus en oren. Hij brengt enorm veel tijd door op het toilet en steekt zijn vinger in zijn anus. Hoort hij lawaai op straat, dan stopt hij zijn oren dicht. Hij heeft twee huizen, het ouderlijke huis en het pleeggezin.

Het is een kind dat graag heeft dat anderen zijn lichaam benoemen: de neus, de mond, de ogen, enzovoort. Hij wordt sterk geboeid door catalogi van warenhuizen, zoals bijvoorbeeld die van La Redoute. Wat hem daarin interesseert, knipt hij heel nauwkeurig uit. Hij is erg opmerkzaam. Hoe moet je zo'n geval aanpakken?

FD: Met dat wat u ons vertelt, kunnen we niet erg ver komen, maar alleen analyseren in hoeverre dit symptoom een manier is om zich met het oog op zijn angst gerust te stellen en een identiteit als subject te hebben, dat met een naam wordt aangesproken alsook een naam heeft die kan worden geschreven en een spoor achterlaat, beide een bewijs van zijn menselijke aard. Wanneer hij papier met zijn naam erop in zijn mond stopt, dan kun je bijvoorbeeld tegen hem zeggen, 'dat doe je om je naam te leren', want hij weet dat u zijn geschiedenis kent.

¶ Fragment van hoofdstuk 15 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 1, pp. 191-203, hier 196-203.

Toen hij klein was, en zijn moeder geen tijd had om met hem te spreken, zijn de woorden niet op hetzelfde moment gekomen als het voedsel. Hij heeft noch zijn naam, noch de zich met het voedsel vermengende stem van zijn moeder gehoord. En ik denk dat dat de reden is waarom hij zijn naam wil inslikken, om die in zichzelf in te schrijven.

D: Maar hij slikt die nooit in!

FD: Ik bedoel inslikken natuurlijk niet letterlijk... Bij het schrijven slik je al woorden in, je slikt de woorden in met de oren, het taalgedrag van de moeder met de ogen, en haar geur, vermengd met die van de etenswaren en van de uitwerpselen! Waarover ik spreek zijn woorden die je opneemt, die je leven geven terwijl je wordt gevoed. Ze zijn steeds vermengd met de geur, de stem en de waarneming van de moeder.

Hetzelfde geldt voor het doen, dat is van dezelfde orde. Ahmeds moeder verwijderde wel zijn uitwerpselen, toen hij in de luiers lag, maar zij was er niet wanneer hij poepte. Wanneer hij zijn vinger in de anus steekt, betekent dat voor hem dat hij zijn mama in zijn binnenste gaat zoeken en aan zijn inwendige mama alles zal afgeven wat zich buiten afspeelt.

In het algemeen kun je zeggen dat, hoe minder een persoon in de buitenwereld voor het kind zijn moeder vertegenwoordigt, hoe meer zijn eigen lichaam zal dienen om haar tegenwoordig te stellen.

Het begrip moeder, dat is niet Juliette of Annette, noch diegene die voor het kind zorgt. In de psychoanalyse vormt de moeder de continue relatie met een beschermende persoon die bij het kind de herinnering van hemzelf-in-relatie-met-de-ander tot stand brengt.

Deze verhouding ik/zelf - de ander vormt zijn eerste narcistische veiligheid, die precies als de schering en de inslag is geweven in de fysiologie van zijn ontwikkeling, in zijn slijmvliezen, in het innerlijk van zijn lichaam. Net als elk ander kind is Ahmed begiftigd met een symbolische functie, maar omdat hij zijn moeder miste, kreeg hij niet de noodzakelijke elementen om deze functie uit te drukken en in het geheugen op te slaan.

Hij is dus symbolisch omgegaan met alles wat hem ter beschikking stond, met uitzondering van de stem, de taal en de medeklinkers van zijn moeder.

Hij is bang voor alles, want alles wat op hem af kan komen, kan hem doen terugdenken aan de tijd dat hij nog in de luiers lag, of hem doen denken dat hij werd volgepropt met om het even wat. Voor zijn lichaamsopeningen betekent het een gevaar, wanneer ze gevuld of geleidigd worden. Ik denk dat dat de reden is waarom hij ze dichtstopt.

Hij stopt dingen in zijn mond om ze zich eigen te maken, maar hij stopt ook de gaten dicht waardoor het leven en met name het respiratoire leven binnenkomt. Omdat de geur vervliegt, wil hij die graag vasthouden als een spoor van de menselijke natuur.

Dit kind moet trouwens heel erg gesteld zijn op geuren. Wanneer dit ook archaisch is, dan heeft u er alle belang bij om hem de geuren nauwkeurig te laten onderscheiden.

D: In het bijzonder de geur van poep.

FD: Natuurlijk, want de geur van poep is het 'doen' waardoor hij zijn mama doet terugkeren en hij in staat is vast te stellen dat hij fallisch is, dat wil zeggen: actief. Als hij leeg is, dan is hij slechts een gat vol honger. Het kind dat een lege maag heeft, is op zijn hoede en is zelfs niet in staat iets te doen. Dus, de enige taal waarover Ahmed beschikte om te bereiken dat zijn moeder kwam, was een slechte geur verspreiden.

Laten we aannemen dat Ahmed honger heeft en dat zijn moeder niet komt. Hij bevindt zich in een toestand van passieve driften en wacht gespannen op haar. Hoe kan hij nu duidelijk maken dat hij honger heeft? Doet hij dit op een actieve, naar buiten gerichte manier, dat wil zeggen door te schreeuwen, dan komt zijn moeder, zij het dat ze boos is. Als hij onder de poep zit en er zo in slaagt zijn moeder te doen komen, dan maakt zijn verlangen naar zijn moeder van haar een poep-mama. Maar wat voor angst betekent het, als hij zich moet ledigen om het geluk te hebben het object van zijn verlangen terug te vinden! Daarom stopt hij, denk ik, zijn lichaamsopeningen dicht, wat zowel zijn verlangen als zijn angst verraadt om het object te bevredigen.

Daarenboven zegt een kind tegen zichzelf dat zijn moeder het lekker vindt om de poep weg te halen want het kan alleen maar volgens zijn eigen ethiek denken. Als mama komt om weg te halen wat hij vanonder doet, wil dat zeggen dat zij er in het geniep van eet. Een van de redenen waarom het denkt dat zijn moeder zijn uitwerpselen opeet, is dat zij hem niet laat zien wat ze ermee doet. Als zij het hem laat zien, begrijpt het kind dat voor hem hetzelfde taboe geldt als voor haar. Doet zij dat niet en ziet het kind hoe zij met zijn poep omgaat, dan kan het niet begrijpen dat het geen vermaak noch moederlijk gedrag is met de poep te spelen en ervan te eten.

Een moeder die haar kind alleen maar haastig verschoont zonder iets tegen het kind te zeggen, erkent het kind niet in zijn 'doen'. Spreekt ze het kind daarentegen toe met wisselende stembuigingen, dan kan het gesprek verder over de poep gaan of over iets anders, ook wanneer de poep

er niet meer is. Alles wat in taal wordt omgezet, en dat in verband staat met wat het kind met zijn spieren doet – en dat bestaat niet alleen in het uitstoten van binnen naar buiten –, met wat het ziet, met wat het denkt, met wat het gooit, trekt, kapot scheurt, en wat zijn omgeving verandert, enzovoort, zijn woorden die de hem eigen ruimte opwaarderen. De moeder die door alles wat ze heeft waargenomen medeplichtig is, moet het kind de woorden aanreiken die zorgen dat het zich dat zal herinneren: dat wordt interessant voor hem, omdat mama erin is geïnteresseerd.

Op die manier verwerkt het kind geleidelijk elementen van de taal die betrekking hebben op de beweging, de stem en het zien, op observaties, glimlachjes en het spel van de gelaatsuitdrukking die de moeder aan het lachen brengen. 'Oh! Kijk nu toch eens naar deze kleine deugniet, wat een verleidelijke glimlach!', zegt de moeder op zo'n moment.

De zintuigen van het kind spieden naar de veranderingen in de stem en de gebaren van de moeder, die aan alles wat het ziet en waarneemt een talige betekenis verlenen die in het geheugen kan worden opgeslagen.

Zonder deze verstandhouding met de bekende ander heeft alles wat het kind waarneemt geen enkele menselijke betekenis, want het menselijke wordt enkel uit de relaties met een ander geboren, die in zijn uitdrukkingwijze nooit dezelfde is. Omdat de symbolische functie continu werkzaam is, zolang het kind wakker is, ontmoeten, als de moeder niet met hem spreekt, al zijn waarnemingen van de buitenwereld elkaar uitsluitend op zijn eigen lichaam, dat een ding-lichaam zonder gezicht wordt. En aangezien dit ding herhaaldelijk eten nodig heeft, heeft de buitenwereld in plaats van een gelaat een verslindende muil.

Dat is de wolf waarover de kinderen spreken, een kakement om zich kannibaals te voeden, maar geen mond om te spreken.

Keren we terug naar Ahmed. Waarom heeft zijn moeder zich niet om hem bekommerd?

D: Als conciërge kon ze haar kind niet direct bij zich houden. Ze had twee vertrekken die van elkaar waren gescheiden door een binnenplaats. Het kind verbleef in de ene ruimte, zij in de andere, in haar conciërgehokje. Zij vergat hem dikwijls zijn eten te geven op het vaste uur.

FD: Heeft u hem dit verteld?

D: Ik niet. En ik weet niet of het hem ooit is verteld. Wat betreft zijn lust om te poepen, niemand verhindert hem dat echt, maar wanneer hij die wens te kennen geeft, vragen wij hem wel om te

wachten tot de gezamenlijke activiteiten die nog aan de gang zijn, zijn afgelopen.

FD: Ja, zo is het, hij heeft zich in zichzelf teruggetrokken. Het is heel vreemd dat hij niet schizofreen is geworden. Hij klampt zich buitengewoon sterk aan zijn lichaam vast, waarschijnlijk omdat hij honger leed, en misschien ook door de pijn aan zijn kont, die geïrriteerd was door de uitwerpselen, omdat zijn luiers niet vaak genoeg werden verschoond. We kunnen bijna zeggen 'des te beter', want hij heeft in ieder geval zijn lichaam voor zichzelf. Maar zijn vinger spreekt met zijn reet in plaats van dat de jongen met objecten spreekt.

Waarschijnlijk stond in zijn kamer iets op een bord geschreven of waren er tekeningen op het behang, omdat hij zich zo voor het schrift interesseert. Misschien heeft hij ook het Arabisch schrift gezien, omdat zijn vader tot die nationaliteit behoort. De arabesken van dit schriftbeeld zijn zo mooi dat ze kinderen dikwijls fascineren. Ik denk dat hij zou moeten kunnen schrijven. Heeft u er al aan gedacht zijn hand vast te houden terwijl hij schrijft?

Omdat er nooit enige bemiddeling is geweest tussen zijn zuigelingenlichaam en dat van een ander, voelt hij zich verloren in de ruimte, en toch is hij niet schizofreen geworden. Hij is niet zo verloren als een schizofreen. Hij kijkt naar de mensen, zijn lichaam is belangrijk voor hem, terwijl de schizofreen is afgestompt en zich alleen maar om zijn lichaam bekommert bij het masturberen. Nooit zal die zijn neusgaten, oogopeningen of ooringangen betasten. Zijn lichaam bestaat niet in die mate. Een schizofreen sluit zijn openingen van binnenuit. Hij is doof voor het woord hoewel hij hoort, en hij is blind hoewel hij ziet.

D: Ahmed was lange tijd in het ziekenhuis opgenomen vanwege doofheid.

FD: Zogenaamd. Ook daar heeft men hem zeker dingen in de openingen van zijn oren gestopt om ze te onderzoeken. Ook zo kunnen de dokters zijn!

Hoewel zijn moeder hem als een object heeft behandeld, heeft ze dat gedaan zonder ook maar in het minst te beseffen dat haar zoon, als ze hem zo in een hoek liet liggen, een catastrofe tegemoet ging. Gelukkig zocht ze hem op voor de maaltijden, en door een gelukkig toeval is het geen vrouw die zijn flesje in het kussen legde. Die gewoonte is nog erger, omdat er dan helemaal geen moederlichaam is. Het kind kan zijn lichaam dan alleen met de muur of het plafond identificeren.

De moeder van Ahmed was tenminste nog aanwezig wanneer ze hem te eten gaf en hem verschoonde. Daarna vergat hij haar, en hij heeft een manier gevonden om met agressieve driften te verleiden, die uit het anale stamden, dat als partieel object aan zijn moeder werd aangeboden.

Wil de therapie van Ahmed slagen, dan is het urgent om hem stap voor stap terug te brengen naar het niveau van zijn geboorte.

Als u als opvoeder optreedt, moet uw houding natuurlijk een andere zijn. Ze zal erin bestaan hem ertoe te brengen een relatie aan te gaan met de mogelijkheden die hij heeft, met behulp van geuren en door het gesproken woord. Daar hij intelligent is, moet je ondertussen tegen hem spreken. Je moet tegen alle psychotische kinderen zo praten, zoals je tegen een kind van twee, drie jaar zou praten. U spreekt over hun gedrag door bijvoorbeeld te zeggen: 'Ik weet wel dat je je niet graag gedraagt als een groot iemand, omdat er nog altijd iets kleins aan je kleeft, en omdat de kleine de grote verhindert te komen. Maar probeer hem een naam te geven, net als je vriendjes. Alle kinderen die hier zijn hebben de kleine die zich aan hen vastklampt, in meer of mindere mate bewaard...'

Zo kun je bereiken dat ze elkaar stimuleren. Dat is iets waarmee men op de plaatsen waar kinderen bijeen zijn niet genoeg rekening houdt. Op de scholen van vroeger die slechts één klas kenden, kwam het heel dikwijls voor dat een kind dat middelbaar schoolniveau had een kind van de eerste klas hielp. Het proberen door te geven van kennis aan een jonger kind is een manier om de eigen kennis te verstevigen.

Het is heel jammer dat er vandaag vanwege het grote aantal kinderen, alleen nog klassen zijn met een gelijk kennisniveau.

De rijkdom van een groot gezin ligt juist hierin dat er kinderen zijn met totaal verschillende interesses en dat de kinderen die geen actieve belangstelling hebben, op zijn minst passief zijn geïnteresseerd. Het is verbazingwekkend hoe de een door de ander geestelijk wordt gewekt en gestimuleerd, omdat hun kennisniveau verschilt. De oudsten laten zich overhalen tot regressie naar de kleinen, en de kleinen klimmen op door identificatie met de groten.

Wat Ahmed betreft, is het belangrijk dat u veel naar zijn vader verwijst, en hem misschien uit ansichtkaarten mannen en vrouwen laat knippen, die alle personen van zijn gezin voorstellen, en waarop u hem dan telkens namen laat schrijven.

Natuurlijk laat u hem zijn eigen plaats tussen hen vinden, opdat hij in dit instituut nooit vergeet dat hij tot dat gezin behoort, dat hem met de hem eigen moeilijkheden heeft gestructureerd.

Als Ahmed op dit blad zijn vader of dit of dat wil doorstrepen, als hij

zichzelf schrapt, knipt u dan de volgende dag opnieuw een silhouet uit, opdat zijn silhouet altijd een plaatsje blijft houden tussen zijn biologische ouders, tezamen met hun naam en voornaam. Knipt u figuren uit een catalogus van La Redoute uit, want hij houdt van hen, net als alle kinderen die tamelijk veel relaties hebben meegemaakt waarvan ze niets snappen, omdat de een na de ander aan hen voorbijtrekt.

Ooit zal hij misschien zijn mama vervangen door een kookpot. Waarom niet! Want Ahmed heeft een moeder gehad die meer kookpot was dan iets anders. Veel kinderen hebben vaak een moeder-kookpot, want bij het horen van de geluiden van een kookpot stellen ze zich hun moeder voor die poep aan het eten is. Veel kinderen verwarren de papfles met poep! Hun moeder gaat immers onmiddellijk weg nadat ze de papfles hebben leeggedronken. En ze gaat die dan vullen met poep om ervan te smullen... Precies zo stelt een kind zich in zijn fantasie het plezier voor dat de moeder ervaart wanneer ze hem tot haar tevredenheid heeft verschoond. Dat wil zeggen, wanneer de moeder met het kind klaar is en weggaat om iets anders te doen. De zuigeling beeldt zich in het middelpunt van het leven van zijn moeder te zijn, omdat zij het middelpunt van zijn leven is.

Ik leg hier de nadruk op, opdat u vertrouwd raakt met deze denkwijze, die u een grondig begrip van een kind mogelijk maakt, als u zich in zijn situatie verplaatst. Je moet op deze poëtische manier denken en met deze imaginaire voorstellingen de kinderlijke denkwereld ervaren. Doet u die moeite eens helemaal alleen, door uzelf als baby in een wieg voor te stellen, roepend: 'Mama, ik heb honger, eten!'

U zult vaststellen dat kinderen die zich in een andere situatie bevinden, de wereld vanaf het begin heel anders zien. Omdat wij ons wereldbeeld volgens de waaktoestand opbouwen, ziet u welke gevolgen het voor een kind kan hebben, wanneer het in plaats van een relatie met zijn moeder alleen maar een uit afwezigheid bestaand gat heeft, een kwellende honger, of een drol die het vel van zijn billen schuurt.

Wanneer het lichaamsschema en het zenuwstelsel van een kind zich ontwikkelen, moet het grijpen. Het grijpt wat binnen zijn bereik is. Als het geen luier draagt, kan het zijn uitwerpselen en ook lichaamsdelen bereiken, zoals zijn voeten, zijn geslachtsorgaan, zijn oren of zijn haar. Maar het typische van uitwerpselen is dat ze een geur bezitten waardoor de moeder komt om ze te verwijderen en weg te halen. Omdat zij de uitwerpselen precies zo verwijdert en weghaalt, als zij een volle papfles brengt en leeg weer meeneemt, gaat het dus om dingen die de mond betreffen. De moeder is een persoon die tot het bereik van de mond behoort.

Daarom zeg ik dat de rouw om de melk-mond, dat wil zeggen, om het verlies van de melktanden, een moment is van orale en anale castratie-angst, en wel met betrekking tot het gedrag van het kind tegenover de moeder. Als de kinderen op dat ogenblik geen stevig verankerde gedragswijze tegenover hun moeder hebben, zinken ze weg in een neurotische toestand. Want als men tanden van een volwassene heeft, terwijl men nog geheel aan de moeder hangt, wat betreft haar geur, haar aanraking en het feit dat ze je nog helpt met dit en met dat, dat ze je nog aankleedt, dat ze nog voor jou beslist, dan betekent dat, dat men nog steeds drie is terwijl men al zeven is.

Lichaamsschema en de mogelijkheid tot individuatie zijn hier niet met dat wat de toezicht houdende instantie toestaat of door haar wordt opgeroepen, in overeenstemming.

LITERATUURLIJST

- Allione, C., e.a., *L'enfant et la psychanalyse*. Parijs (Ed. Esquisses Psychanalytiques C F R P) 1993.
- Aubry, J., e.a., *Quelques pas sur le chemin de Françoise Dolto*. Parijs (Seuil) 1988.
- Aulagnier-Spairani, P., 'Remarques sur la structure psychotique. I. Ego Spéculaire, corps phantasmé et objet partiel', in: *La Psychanalyse*, 1964, nr. 8, pp. 47-67.
- Benoît, P., B. This e.a., *Françoise Dolto vue et lue par ses collègues et amis*. Parijs (Le Coq-Héron) 1989.
- Boszormenyi-Nagy, I., & G.M. Spark, *Invisible Loyalties. Reciprocity in Inter-generational Family Therapy*. New York (Harper and Row) 1973.
- Bynum, W.F., *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*. Londen (Routledge) 1993.
- Chemana, R., *Dictionnaire de la psychanalyse*. Parijs (Larousse) 1993.
- Corveleyn, J., 'Hystérie en dwangneurose' en 'Het onbewuste', in: A. Vergote en P. Moyaert (eds.), *Psychoanalyse: De mens en zijn lotgevallen*. Kapellen (D N B / Pelckmans) 1988, pp. 52-104 en pp. 125-170.
- Dolto, F., *Psychanalyse et pédiatrie. Les grandes notions de la psychanalyse, seize observations d'enfants* (1939). Parijs (Seuil) 1971.
- , *Le cas Dominique*. Parijs (Seuil) 1971; Ned. vert. *Het geval Dominique. De ziektegeschiedenis van een veertienjarige jongen*. Vert. Tonja Kivits. Amsterdam (Bert Bakker) 1991.
- , *Lorsque l'enfant paraît* (1977). Parijs (Seuil) 1994.
- , *Au jeu du désir*. Parijs (Seuil) 1981.
- , *Sexualité féminine*. Parijs (Scarabée) 1982; herziene uitgave Parijs (Gallimard) 1996.
- , *Séminaire de psychanalyse d'enfants*. Deel 1, met medewerking van Louis Caldaguès. Parijs (Seuil) 1982.
- , *L'image inconsciente du corps*. Parijs (Seuil) 1984.
- , *La cause des enfants*. Parijs (Robert Laffont) 1985.
- , *Séminaire de psychanalyse d'enfants*. Deel 2, met medewerking van Jean-François de Sauverzac. Parijs (Seuil) 1985.
- , *Enfances*. Parijs (Seuil / Points Actuels) 1986.
- , *Dialogues québécois*. Parijs (Seuil) 1987.
- , *Tout est langage*. Parijs (Vertiges du Nord / Carrere) 1987.
- , *Séminaire de psychanalyse d'enfants*. Deel 3. *Inconscient et destins*, met medewerking van Jean-François de Sauverzac. Parijs (Seuil) 1988.

- Dolto, F., *Autoportrait d'une psychanalyste 1934-1988*. Parijs (Seuil) 1989.
 — & J.D. Nasio, *L'enfant du miroir*. Parijs (Ed. Rivages) 1987.
 — & C. Dolto-Tolitch, *Paroles pour adolescents ou le complexe du homard*.
 Parijs (Hatier) 1989.
- Evans, D., *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*. Londen/
 New York 1996.
- François, Y., *Françoise Dolto: de l'éthique à la pratique de la psychanalyse
 d'enfants*. Parijs (Centurion) 1990.
- Freud, A., *Le normal et le pathologique chez l'enfant*. Parijs (Gallimard) 1927.
 —, *Le traitement psychanalytique des enfants*. Parijs (Presses Universitaires
 de France) 1968.
- Freud, S., 'Die Traumdeutung' (1900), in: *Gesammelte Werke*. 18 delen,
 Frankfurt a M (S. Fischer) 1960-1975, deel 11/111.
 —, 'Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben' (1909), in: *Gesammelte
 Werke*, VII, pp. 241-377.
 —, 'Totem und Tabu' (1912-1913), in: *Gesammelte Werke*, IX, pp. 1-194.
 —, 'Zur Einführung des Narzissmus' (1914), in: *Gesammelte Werke*, X,
 pp. 137-170.
 —, 'Das Unbewusste' (1915), in: *Gesammelte Werke*, X, pp. 264-303.
 —, 'Triebe und Tribschicksale' (1915), in: *Gesammelte Werke*, X,
 pp. 210-232.
 —, 'Aus der Geschichte einer infantilen Neurose' (1918), in: *Gesammelte
 Werke*, XII, pp. 29-157.
 —, 'Das Ich und das Es' (1923), in: *Gesammelte Werke*, XIII, pp. 235-289.
- Garma, A., *La psychanalyse des rêves*. Bibliothèque de psychanalyse et de
 psychologie clinique. Parijs (Presses Universitaires de France) 1954
 [oorspr.: *Psicoanálisis de los sueños*].
- Geissmann, Cl., & P. Geissmann, *Histoire de la psychanalyse de l'enfant.
 Mouvements, idées, perspectives*. Parijs (Bayard) 1992.
- Guiart, J., *Histoire de la médecine française: son passé, son présent, son avenir*.
 Parijs (Nagel) 1947.
- Heyselberghs, S., *Harold Frederic Searles. Een integratieve analyse van de
 invloeden op zijn behandelingsconcept met betrekking tot psychotici*.
 Niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling in de psychologie o.l.v.
 J. Corveleyn. Katholieke Universiteit Leuven, 1996.
- Hug-Hellmuth, H. von, *Journal psychanalytique d'une petite fille* (1928).
 Parijs (Denoël) 1975.
- Huisman, D. (ed.), *Encyclopédie de la psychologie*. Deel I en II. Voorwoord
 van prof. Jean Delay. Parijs (Fernand Nathan) 1962.

- Kaufman, P. (ed.), *L'apport freudien. Éléments pour une encyclopédie de la
 psychanalyse*. Parijs (Bordas) 1993.
- Lacan, Jacques, *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu. Essai
 d'analyse d'une fonction en psychologie* (1938). Parijs (Navarin) 1984.
 —, 'Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je, telle qu'elle
 nous est révélée dans l'expérience psychanalytique' (1949), in: Idem,
Écrits. Parijs (Seuil) 1966, pp. 93-100.
 —, 'Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse' (1953), in:
 Idem, *Écrits*. Parijs (Seuil) 1966, pp. 237-322.
 —, 'Le séminaire sur "La lettre volée"' (1955), in: Idem, *Écrits*. Parijs (Seuil)
 1966, pp. 11-61.
 —, 'D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose'
 (1957), in: Idem, *Écrits*. Parijs (Seuil) 1966, pp. 531-583.
 —, *Les Psychoses. Séminaire III* (1955 / 1956). Parijs (Seuil) 1981.
- Lalande, A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Tiende
 herziene en vermeerderde uitgave, Parijs 1968.
- Laplanche, J., & J.-B. Pontalis, 'Fantasme originaire, fantasmes des origines,
 origine du fantasme', in: *Les Temps Modernes*, nr. 215, 1964,
 pp. 1833-1868.
 — & —, *Vocabulaire de la psychanalyse*. Parijs (Presses Universitaires de
 France) 1971; Engelse vert. *The language of Psycho-analysis*. Londen
 (The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis) 1985.
- Ledoux, Michel H., *Introduction à l'oeuvre de Françoise Dolto*. Parijs
 (Ed. Rivages) 1990.
- Mahler, M., A. Bergman & F. Pine, *The psychological birth of the human
 infant. Symbiosis and individuation*. Londen (Hutchinson) 1975.
- Mijola, A. de, & S. de Mijola-Mellor (eds.), *Psychanalyse*. Parijs (Presses
 Universitaires de France) 1996.
- Moyaert, P., *Ethiek en sublimatie. Over 'De ethiek van de psychoanalyse' van
 Jacques Lacan*. Nijmegen (SUN) 1994.
- Nasio, J.-D. (ed.), *Introduction aux oeuvres de Freud, Ferenczi, Groddeck,
 Klein, Winnicott, Dolto, Lacan*. Parijs (Payot & Rivages / Psychanalyse)
 1994.
- Nobécourt, P., & L. Babonneix (eds.), *Traité de médecine des enfants*. 5 delen,
 Parijs (Masson et Cie) 1934.
- Pichon, E., *Le développement psychique de l'enfant et de l'adolescent: évolution
 normale, pathologie, traitement. Manuel d'étude* (1936). Tweede uitgave,
 Parijs (Masson et Cie) 1947.

- Renders, X., *Le jeu de la demande. Une histoire de la psychanalyse d'enfants*. Brussel (De Boeck-Wesmael) 1991.
- Ribadeau-Dumas, L. (ed.), *Traité de pathologie médicale et de thérapeutique appliquée*. Publié sous la direction de L. Ribadeau-Dumas. 5 delen, tweede druk, Parijs (Masson) 1923-1938.
- Roudinesco, E., *La bataille de cent ans. Histoire de la psychanalyse en France*. Deel 1. 1885-1939 en deel 2. 1925-1985. Parijs (Seuil) 1982 en 1986.
- , *Jacques Lacan: Esquisse d'une vie, histoire d'un système de pensée*. Parijs (Fayard) 1993.
- , *Généalogies*. Parijs (Fayard) 1994.
- & M. Plon, *Dictionnaire de la psychanalyse*. Parijs (Fayard) 1997.
- Sauverzac, J.-F. de, *Françoise Dolto: itinéraire d'une psychanalyste*. Parijs (Aubier) 1993.
- Searles, H., *Collected Papers on Schizophrenia and Related Subjects*. New York (International Universities Press) 1965.
- , *Countertransference and Related Subjects*. New York (International Universities Press) 1979.
- Stroeken, H., *Psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam (Boom Meppel) 1994.
- Subaka-Benazeraf, J., *Libres enfants de la Maison Verte, créée sur une idée de Françoise Dolto*. Parijs (Ed. Retz) 1987.
- Traversier, T., 'Ambulante psychotherapie met een autistisch kind. De boord tussen binnen/buiten – open/toe – leven/dood of Hoe een autistisch kind auto-mobiel poogt te worden', in: *Psychoanalyse: Tijdschrift van de Belgische School voor Psychoanalyse | Revue de L'École Belge de Psychoanalyse*, nr. 8, 1992, pp. 91-106.
- Varendonck, J., *Ueber das vorbewußte phantasierende Denken*. Wenen / Leipzig (Internationaler Psychoanalytischer Verlag) 1927.
- Vergote, A., 'Ethiek van de psychoanalyse', in: A. Vergote en P. Moyaert (eds.), *Psychoanalyse: de mens en zijn lotgevallen*. Kapellen (DNB / Pelckmans) 1988, pp. 299-323.
- Waelhens, A. De, *La psychose: essai d'interprétation analytique et existentielle*. Pathei Mathos nr. 2, Leuven/Parijs (Béatrice Nauwelaerts) 1972.
- Waitz, R., & L. Ribadeau-Dumas, *Les lésions cérébro-méningées à la naissance*. Parijs (Doin) 1931.

OVER DE SAMENSTELLERS

Trees Traversier (1955) is psychoanalytica en is als zodanig werkzaam in Brugge; tevens werkt zij in een Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg (CGG) in Brussel. E-mailadres: trees.traversier@skynet.be.

Jos Corveleyn (1948) is psychoanalyticus, hoogleraar psychologie aan de Katholieke Universiteit Leuven en buitengewoon hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. E-mailadres: jozef.corveleyn@psy.kuleuven.ac.be.

In een boeiend vraag- en antwoordspel gaat de bekende Franse psychoanalytica Françoise Dolto in op de problemen en de verschillende aspecten van de kindanalyse. In een eerste deel spreekt ze over het verloop en het kader van de psychoanalyse. Hoe kunnen kleine kinderen spreken, begrijpen en gehoord worden? Hoe kunnen en moeten de ouders meewerken bij de behandeling van hun kind?

In een tweede deel concentreert zij zich op de psychose bij kinderen. Zij richt zich zowel op de theorie als de behandelingsmethode. In een theoretische doordenking kritiseert zij de klassieke opvattingen van de psychose en omschrijft zij haar positie binnen de psychoanalyse. Drie 'gevallen' illustreren tot slot haar aanpak van de behandeling van deze kinderen.

Het inzicht van Freud dat 'het kind de vader is van de mens' heeft Françoise Dolto zich van meet af aan eigen gemaakt, mede door haar eigen ervaringen als kind. Ze wou als klein meisje al 'kinderdokter' worden. De kennis die ze heeft, heeft ze van de kinderen, en het zijn de kinderen zelf die via haar de kinderen behandelen.

Dit boek gaat niet alleen de vakmensen, (kinder)psychoanalytici, psychiaters en psychotherapeuten aan, maar evenzeer ouders en opvoeders.

Uitgeverij SUN

ISBN 90 6168 490 0

9 789061 684909